

Насриддин Назаров

АФҒОНИСТОН ЎЗБЕКЛАРИ

Тошкент 2011

Насриддин Назаров

АФҒОНИСТОН ЎЗБЕКЛАРИ

Такризчилар: Юридик фанлари доктори,
профессор Абдулҳаким Шаръий Жузжоний.
Фалсафа фанлари доктори,
профессор Бахтиёр Каримов.

Асар Ўзбекистон хорижий мамлакатлар билан дўстлик ва маданий-маърифий алоқалари жамиятлари Кенгашида муҳокама этилиб, нашр қилишни маъқул деб ҳисоблаганлар.

Ушбу асарда Афғонистонда яшовчи миллатдошларимизга хос бўлган урф-одатлар, анъана ва маросимлар, халқ оғзаки ижоди намуналари қаламга олинган бўлиб, маданий қирралардаги аксарият жиҳатларнинг умумийлигига урғу берилади. Шу боис, ўқувчиларда қизиқиш уйғотади, деган умиддамиз.

К И Р И Ш

Марказий Осиёнинг йирик миллатларидан бири сифатида ўзбек этноси ижтимоий-тарихий тараққиётнинг барча синовларидан ўтиб, ўзлигини сақлаб қолиш билан бир қаторда, умуминсоний тараққиётга, қўшни ҳамда жаҳон халқлари маданияти ривожига ҳисса қўшиб келаётган этник бирликдир. Шу боис, миллатимиз вакиллари қайси ҳудудда яшаб келишидан қатъи назар, яхлит ижтимоий-маданий бирлик сифатида ўрганиш миллий ўзликни англаш ривожига муҳимдир.

Бундай тадқиқотлар минтақа халқлари орасида интеграцион жараёнларни ривожлантириш, яхши қўшничилик, қардошлик алоқаларини янада мустақкамлашга ёрдам беради. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг: «Ҳар қандай миллатнинг, шу жумладан ўзбек миллатининг ҳам бирлиги унинг бошқа суверен давлатларда, хусусан, Марказий Осиё мамлакатларида яшаётган ўз этник қардошлари билан яқиндан муносабатда бўлишини ҳам назарда тутати»,¹ - деган фикрлари ҳар-бир миллатнинг этноижтимоий ва маданий тараққиётини таъминлаш бевосита ўз миллий давлатчилиги ҳудудидан четда яшовчи миллатдошлари билан маданий алоқаларни ривожлантиришга ҳам боғлиқ эканлигини кўрсатади.

Тўқсон икки бовли ўзбек миллати ўзининг муштараклиги билан бир қаторда специфик хусусиятларга эга бўлган маданий жиҳатлар соҳибидир. Ижтимоий-тарихий тараққиёт давомида бундай ўзига хослик ўзаро умумийликни таъминлашга йўналтирилиб, тарих саҳнасида табиий равишда этноснинг муваффақияти учун замин ҳозирлаб, ўзаро бирлик ҳамда маънавий ҳамжиҳатликни таъминлаб келганлиги ижобий ҳолдир. Бундай этноижтимоий ва маданий жараёнларни тадқиқ этиш бугунги кундаги долзарб вазифа сифатида муҳим бўлиб, қадриятларимизнинг миллат таркибидаги ҳар бир этник бирликка хос жиҳатларни ўрганиб, уларни ўзаро умумийликни

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – Б. 87.

таъминлаш сари йўналтириш маданий бирлик ва тотувликни таъминлашда зарурий омилдир.

Афғонистон ўзбеклари миллий фанимизда махсус тадқиқот объекти сифатида етарли даражада ўрганилмаган. Шу боис, Афғонистон жамиятига хос бўлган этноижтимоий жараёнларни, уларда ўзбек миллати вакилларининг ўрни масалаларини, қўшни мамлакатга хос бўлган ҳудудий бирликлар ва тарихга алоқадор маълумотларни, миллатимиз вакилларига хос бўлган этнографик материаллар ва халқ оғзаки ижоди намуналарини тадқиқ этиш, бир томондан турли ҳудудларда яшаётган миллатимиз вакилларини маданий жиҳатдан яқинлаштира, иккинчи томондан миллий фанимиз ривожига муайян ҳисса бўлади.

Ушбу асар доирасидаги қатор тадқиқотларда маслаҳатлар бериб, йўлдошлик қилган Устод Ҳамидуллоҳ, Устод Шарифулло, Азизулло Деҳқонларга муаллиф ўзининг самимий миннатдорчилигини билдиради.

Худудий бирликлар ва тарихий маълумотлар

Афғонистон Осиёнинг жанубий-ғарбида, Ўрта Шарқда жойлашган давлат бўлиб, худуди – 655 минг кв.км. Аҳолиси 20 млн.дан ортиқ. Пойтахти – Кобул шаҳри (аҳолиси 2 млн.га яқин). Давлат тили пуштун ва дарий (форсий-кобулий) тиллари. Ўзбек ва туркман тиллари улар зич яшайдиган худудларда расмий тил сифатида эътироф этилган. Афғонистон 32 вилоятга бўлинади:

Бадахшон вилояти, худуди – 47,403 кв.км. Маркази – Файзобод шаҳри.

Балх вилояти, худуди – 12,593 кв.км. Маркази – Мозори Шариф шаҳри.

Бағлон вилояти, худуди – 17,109 кв.км. Маркази – Бағлон шаҳри

Бодғис вилояти, худуди – 21,858 кв.км. Маркази – Қаблайи Нав шаҳри.

Бомиён вилояти, худуди – 17,414 кв.км. Маркази – Бомиён шаҳри.

Вардак вилояти, худуди – 9.023 кв.км. Маркази – Майдон шаҳри шаҳри.

Жузжон вилояти, худуди – 25,553 кв.км. Маркази – Шибирғон шаҳри.

Зобул вилояти, худуди – 17,293 кв.км. Маркази – Қалот шаҳри.

Каписо вилояти, худуди – 1,871 кв.км. Маркази – Маҳмуд рақи шаҳри.

Кобул вилояти, худуди – 4,585 кв.км. Маркази – Кобул шаҳри.

Кўхнор вилояти, худуди – 10,479 кв.км. Маркази – Асадобод шаҳри.

Лағмон вилояти, худуди – 7,210 кв.км. Маркази – Митерлам шаҳри.

Лоғар вилояти, худуди – 4,652 кв.км. Маркази – Баракибарак шаҳри.

Нангарҳор вилояти, ҳудуди – 7,616 кв.км. Маркази – Жалолобод шаҳри.

Нимруз вилояти, ҳудуди – 41,356 кв.км. Маркази – Заранж шаҳри.

Пактиё вилояти, ҳудуди – 9,581 кв.км. Маркази – Гардез шаҳри.

Пактика вилояти, ҳудуди – 19,336 кв.км. Маркази – Шарана шаҳри.

Парвон вилояти, ҳудуди – 9,399 кв.км. Маркази – Чорикор шаҳри.

Самангон вилояти, ҳудуди – 15,465 кв.км. Маркази – Айбак шаҳри.

Таҳор вилояти, ҳудуди – 12,376 кв.км. Маркази – Толиқон шаҳри.

Урузгон вилояти, ҳудуди – 29,295 кв.км. Маркази – Тирин шаҳри.

Фараҳ вилояти, ҳудуди – 47,788 кв.км. Маркази – Фараҳ шаҳри.

Фарёб вилояти, ҳудуди – 22,279 кв.км. Маркази – Маймана шаҳри.

Қандаҳор вилояти, ҳудуди – 47,676 кв.км. Маркази – Қандаҳор шаҳри.

Қундуз вилояти, ҳудуди – 7,827 кв.км. Маркази – Қундуз шаҳри.

Ғазни вилояти, ҳудуди – 23,378 кв.км. Маркази – Ғазни шаҳри.

Ғўр вилояти, ҳудуди – 38,666 кв.км. Маркази – Чахчарон шаҳри.

Ҳилманд вилояти, ҳудуди – 61,829 кв.км. Маркази – Лашкаргоҳ шаҳри.

Ҳирот вилояти, ҳудуди – 61.315 кв.км. Маркази – Ҳирот шаҳри.

Дайғунди вилояти – бу вилоятда асосан ҳазоралар истиқомат қилишиб, Урузгон ва Ғўр вилоятлари орасида жойлашган.

Панжшер вилояти – бу вилоятда асосан тожиклар истиқомат қилишиб, Бадахшон ва Таҳорнинг таг қисмидадир.

Хўст вилояти – бу вилоятда асосан пуштунлар истиқомат қилишиб, Покистон билан чегара ҳудуддир.

Шимолий Афғонистон икки минтақа – Туркистон ва Қатаған минтақаларидан иборат. Туркистон минтақасига - Фарёб, Жузжон, Сарипул, Балх ва Самангон вилоятлари; Қатаған минтақасига – Бағлон, Қундуз, Таҳор ва Бадахшон вилоятлари киради.

Ўзбеклар бугунги Афғонистон шимолида Майманадан Бадахшонгача бўлган ҳудуд ҳамда Саланг довонининг бериги тарафида жойлашгандир.²

Тарихий маълумотлардан маълумки, шимолий Афғонистон ҳудудида қадимги тош асридан буён Қора Камар дараси ҳудудида инсоният аجدодлари яшаб келган. Эрамиздан аввалги VI-асрнинг 30-йилларидан бошлаб, бугунги Афғонистон ҳудуди Ахамонийлар ҳукмронлигида бўлган. Эрамиздан аввалги 330-329 йиллари Александр Македонский босиб олган. Сўнгра Салавкийлар қарамоғида бўлган. Эрамиздан аввалги 250-йилларидан бошлаб, юз йилдан ортиқроқ Грек-Бақтрия қироллиги таркибида бўлиб, қироллик маркази Афғонистон шимолида бўлган. Кушонлар ҳукмронлиги йиллари (эрамизнинг I-асри охири ва IV-асрлари)да ҳам қироллик маркази шимолда бўлган. Ушбу ҳудуд худди шу йиллари маданий тараққиётга юз тутиб, буддизм ривожланган. Сўнгра Сосонийлар, V-VI-асрларда Эфталитлар, сўнгра турк ҳоқонлиги таркибида бўлган. VII-VIII асрларда араблар, IX-X асрларда Сомонийлар, X-XII асрларда Ғазнавийлар, XIII-асрда Чингизийлар, XIV-XVI асрларда Темурийлар, XVI-асрдан бошлаб Шайбонийлар ва Аштархонийлар ҳукмронлигида бўлган.

Дастлабки марказлашган афғон давлати XVIII-асрнинг ўрталари(1747 йил)да дурронийлар ҳукмронлиги (Аҳмадшоҳ дурроний) остида жанубий ҳудудларда ташкил этилиб,

² Балх университетининг профессори, тиббиёт фанлари доктори Абдулла Дармоннинг гувоҳлик беришича Афғонистонда туркий халқлар саккиз миллионни ташкил этиб, шундан беш ярим миллиони ўзбеклардир.

кейинчалик босиб олиниш ҳисобига бугунги шимолий ҳудудлар дурронийлар давлатига тобе қилина бошланди. Афғонистон тарихига эътибор қаратадиган бўлсак, профессор, доктор Ляълзоднинг 2008 йилнинг сентябрь ойида Лондонда чиққан «Чигунагии эжоди кишвари ба номи Афғонистон» (Афғонистон аталувчи юртнинг қандай эжод қилинганлиги ҳақида) мақоласида Афғонистон номи бундан икки юз йил бурун Сулаймон тоғи ён бағридаги кичик бир ҳудудга нисбатан ишлатилганлигини, кейинчалик пуштунларнинг бошқа ҳудудларни босиб олиши ва инглизларнинг ёрдами туфайли Афғонистон атамаси кенг ҳудудга нисбатан қўлланилганлигини қайд этади.³

Туркий халқларнинг шимолий Афғонистон ҳудудидаги мавқеи масаларига тўхталадиган бўлсак, ушбу ҳудудларда инсониятнинг пайдо бўлиш даври билан чамбарчас боғлиқ.⁴ Айрим тадқиқотчилар ушбу ҳудудда туркий қабилаларнинг пайдо бўлишини V – асрнинг иккинчи ярми, яъни эфталитлар ёки хионитлар давлатининг пайдо бўлиши билан боғлайдилар.⁵ Ушбу давр туркий халқларнинг тарих саҳнасида ўзлигини намоён этиши билан характерлидир. Яъни, улар эфталитлар қиёфасида ҳокимият тепасига чиқдилар.⁶ Эфталитларнинг марказий пойтахти Бомиён бўлса, иккинчи пойтахти Балх бўлган. Турк ҳоқонлиги шароитида табиийки, туркий улуснинг сиёсий мавқеи янада орта бошлаган. Мўғуллар босқини шароитида туркий халқлар этник қиёфаси янада мураккаб шакл касб эта борди. Яъни, мўғуллар қўшини сафида кўплаб туркий аскарларнинг ҳам мавжудлиги мўғул аскарларининг маҳаллий

³ Бу ҳақда қаранг: http://www.khawaran.com/MatinAmin_VizhagiHaiTakamol.htm

⁴ Юқорида таъкидлаганимиздек, ушбу ҳудудда инсоният излари топишган маконни Қора Камар деб туркий тилда аталиши ҳам аجدодларимизнинг қадимдан яшаб келганлигидан далолатдир. Маълумки, тарихий атамалар инсоният тафаккурида сақланиб, ворисийлик анъаналари асосида авлоддан-авлодга узатилиб келинади.

⁵ Бу ҳақда қаранг: Хашимханов Х. Узбеки северного Афганистана. – Москва, 1994. – С. 6.

⁶ Эфталит (абдал)лар туркий халқлар билан бир қаторда йирик этник бирлик сифатида Марказий Осиё халқлари (тожик, афгон, жумладан дурронийлар) этногенезида муҳим роль ўйнаганлиги маълум. Бугунги кунда «абдал» этноними ўзбек элатлари, жумладан лақай элати таркибида мавжуддир.

туркий халқлар таркибига сингиб кетишини таъминлади. Ушбу жараён этник саҳнада туркий халқлар таркибида янги этнонимларнинг пайдо бўлишига замин яратди.

Муҳаммад Шайбонийхон ҳукмронлиги (1500-1510 йй.) шароитида туркий халқлар, хусусан ўзбекларнинг ижтимоий-сиёсий мавқеи янада мустаҳкамланади. Унинг вафотидан сўнг темурийлар ва шайбонийларнинг минтақа учун давомли кураши (1510-1589 йй.), кейинчалик темурийлардан (Шоҳ Жаҳон – 1646 й.) Балхни вақтинча эгаллаши, хуллас давомли урушлар натижасидаги ўзгарувчан муваффақият ва мағлубиятлар халқнинг ҳудудий парчаланишига асос яратди. Эрон ҳукмдорларининг ҳам ҳудудни босиб олиши (Нодиршоҳ Афшор 1736-1747 йй.) ички ғалаёнларнинг вужудга келишига асос бўлади, унинг вафотидан сўнг (1747 й.) бугунги шимолий Афғонистон минтақасида бир неча ўзбек бекликлари, жумладан Балх, Шибирғон, Кундуз, Маймана бекликларининг ташкил бўлишига замин бўлди.

Ўн саккизинчи асрнинг охирида Балх, Шибирғон ва Андхўй Шайбонийлар ва Аштархонийлар таъсирида бўлган. Бадахшон, Бомиён, Парвон, Панжшер, Кобул, Ғазни, Қандаҳор, Пактиё – умуман жанубий Афғонистон Бобурийлар қўлида ва таъсирида бўлган. Ҳирот, Бодғис – яъни ғарбий Афғонистон Эрон Сафавийлари таъсирида бўлган. 1885 йил инглизлар Ҳиротни Афғонга бериб, нариги томонини Эронга берган. Шимолий Афғонистон чегаралари 1895 йилги рус-инглиз шартномасига кўра тақсимланган.

Сал орқага қайтадиган бўлсак, марказлашган кучга эга бўлмаган кичик ўзбек хонликларини дурронийлар 1750-1752 йиллари босиб олади. Натижада Балх дурронийлар ҳокимияти вакиллигининг маркази бўлиб қолади. Лекин, минтақа ўзбеклари ўз мустақиллигини қўлдан бермасликка интилишади. «1756 йил Аҳмадшоҳ Дурроний минтақага кучли қўшин жўнатади... Сўнг, Аҳмадшоҳнинг ўғли Темуршоҳ ҳукмронлиги шароитида (1773-1793 йй.) тўрт марта минтақага ҳарбий қўшин жўнатилишига қарамадан сезиларли муваффақиятни қўлга кирита олмади. Кундуз беклиги мустақил фаолият кўрсата бошлайди. Балх ва

Ақча Кобул сюзеренитетини⁷ тан олсада, лекин давлатга солиқ тўлашдан бош тортади».⁸

XIX - асрнинг бошларида ўзбек хонликларининг барчаси - Балх, Шибирғон, Кундуз, Маймана, Мозори Шариф, Андхўй ва Хулм мустақил хонлиқлар сифатида фаолият юргизар эдилар.⁹ Ўзбек хонликларининг ичида кучлироғи Кундуз хонлиги бўлиб, у ҳатто Кобул амири Дўст Муҳаммадхон (1826-1863 йй.) билан элчилар алмашиб турганлиги ҳақида инглиз саёҳатчилари ҳамда сиёсий жосуслари қайд этишганлар.¹⁰

XIX – асрнинг эллингинчи йиллари амир Дўст Муҳаммадхон мустақил ўзбек хонликларини эгаллаш мақсадида ўғли Муҳаммад Акрамхонни кўп сонли қўшин билан жўнатади. Ўзаро рақобатда бўлган кичик ўзбек хонликлари душманга қарши яқдил фаолият олиб бормайдилар. Ўзбек хонликлари Кобулга тобе бўлиб, бирин-кетин ўз мустақиллигини йўқота боради. Натижада ўзбеклар яшовчи минтақа афғон Туркистони ёки жанубий Туркистон деб аталиб, ушбу ҳудудда ҳукумат вакили сифатида Дўст Муҳаммадхон ўз ўғли Муҳаммад Афзалхонни тайинлайди.¹¹

Аслида ўзбек хонликларини босиб олиш режасини инглизлар рағбатлантириб туради. Чунки:

1. Бу даврда Марказий Осиёдаги ўзбек хонликлари (Хива, Қўқон, Бухоро амирлиги) чор Россияси таъсирига тушаётган эди;

2. Амударёнинг чап қирғоғидаги кичик ўзбек хонликлари ҳам чор Россиясининг таъсирига тушиш эҳтимоли мавжуд эди. Чунки, этник жиҳатдан ўзбек бўлган ҳар икки қирғоқнинг халқи ўзаро тил топишса унда инглизлар учун қўшимча муаммо пайдо бўлиш хавфи ҳам йўқ эмас эди;

⁷ Сюзеренитет – немисча – Suzeranitat, французча – suzerainete, бир давлатнинг иккинчи давлат устидан устунлик ҳуқуқи.

⁸ Ганковский Ю.В. Империя Дуррани. – М., 1958. – С. 29-30.

⁹ Қаранг: Elphinstone M. An account of the Kingdom of Caubul. – L., 1815. – P. 463, 467, 475. Ганковский Ю.В. Империя Дуррани. – М., 1958. – С. 29-31.

¹⁰ Қаранг: Wood J. A journey to the Source of the River Oxus. – L., 1872. – P. 117-118.

¹¹ Қаранг: Массон В.М., Ромодин В.А. История Афганистана. – М., 1965. – Т. 2. – С. 223-224.

3. Кичик ўзбек хонликлари афғон хукмдорларининг тазйиқидан юрак олдириб, ўзлари чор Россиясига тобе бўлиш эҳтимоли ҳам йўқ эмас эди.

Юқорида таъкидланган жиҳатларнинг уйғун бирикмаси: «Марказий шарққа таъсир доирасини кенгайтириш учун Ҳиндистондан инглизларнинг Дўст Муҳаммадхонга маблағ ва курол жиҳатдан кўмаги унинг ғалабасини таъминлади».¹² Ушбу худуд тўлиқ қўлга киритилгач, минтақада пушгунларнинг таъсирини ошириш сиёсати қўлланилади.¹³ Амир Абдурахмонхоннинг (1880-1901 йй.) буйруғи асосида 1884-1886 йиллар 18 минг пуштун оилалари шимолга кўчириб, ўзбеклардан тортиб олинган ҳосилдор ерларга жойлаштирилади. 12 минг ўзбек оилалари ўз худудларидан мажбурий Кобул ва Жалолободга кўчирилади.¹⁴ Бундай миграцион сиёсат табиийки маҳаллий ўзбекларнинг норозилигини келтириб чиқаради.

Абдурахмонхон шимолдаги тўрт вилоят (Қундуз, Маймана, Шибирғон ва Балх)ни бирлаштириб Чорвилоят деб атаиди ва марказини Мозори Шариф деб белгилаб, унга амакиваччаси Муҳаммад Исҳоқхонни вакил сифатида жўнатади. Муҳаммад Исҳоқхон минтақага хон бўлиш умидида Чорвилоятни мустақил деб эълон қилади. Натижада ўзбеклар ҳам бош кўтариб Маймана ва Андхўйни мустақил ўзбек хонликлари сифатида эълон қилиб, Россияга кўшилиб, мухторият олиш учун Туркистон ўлкаси маъмуриятига вакил жўнатишади. Лекин, Туркистондаги чор Россияси маъмурияти Афғонистоннинг ички ишларига аралашмаслик йўлини тутиб, масалани очиқ қолдиради. Натижада, 1888 йилнинг кузида амир Абдурахмонхоннинг кўшини кўзғолонни бостириб, иштирокчиларни шафқатсиз жазолайди. Бу аҳолининг бир қисмининг (ўзбек, туркман, тожиклар) Амударёнинг ўнг қирғоғига қочиб ўтишига сабаб бўлади.¹⁵

¹² Қаранг: Хашимханов Х. Узбеки северного Афганистана. – Москва, 1994. – С. 10.

¹³ 1884 йилнинг апрель ойида минтақада ўзбекларнинг охириги мустақил хонлиги – Маймана хонлиги афғон қўшини томонидан емирилади.

¹⁴ Бу ҳақда қаранг: Kakar H.K. Government and Society in Afghanistan. – Austin, 1975. P. 134-135; Dupree L. Afghanistan. – Princeton, 1980. – P. 361, 419.

¹⁵ Қаранг: Халфин Н.А. Восстание Исхак-хана в Южном Туркестане и позиция русского царизма (1888 г.) //Труды Среднеазиатского государственного университета. – Ташкент. 1955. – Вып.68. Россия и Афганистан. – М, 1989. – С. 114-119.

Амир Абдурахмонхон шимолдаги туркий халқлар яшайдиган ҳудудни Туркистон сифатида эътироф этиб, расмий ҳужжатларда ўзини Афғонистон ва Туркистон амири деб имзо чеккан.¹⁶ Амир Ҳабибуллаҳон (амир Омонуллаҳоннинг отаси) ҳукмронлиги даврида афғон Туркистонидаги вилоятлар сони саккизтага этиб, тарихчи тадқиқотчиларнинг эътироф этишларича «Туркистони сағир»,¹⁷ ёки «Туркистони жанубий мутаалиқ ба Афғонистон»¹⁸ деб юритилган.

XIX асрнинг иккинчи ярмидаги воқеалар тасвирланган асарларда Шимолий Афғонистондаги вилоятлар сони турли тадқиқотчилар томонидан турлича кўрсатилган. Бу бир томондан афғон ҳукмдорлари томонидан шимолдаги вилоятларни қаттиқ назоратда ушлаб туриш учун кичикроқ вилоятларни йирикроқ, таъсирли вилоят таркибига сингдириб юбориш амалиётлари кенг қўлланилганлиги билан изоҳланса, иккинчи томондан тадқиқотчиларнинг ҳудуд тарихини пухта билмаслиги билан изоҳланади. Жумладан, америкалик генерал Юс Фондик афғон Туркистонини Жайхун (Амударё) жанубида жойлашган Бадахшон, Таҳор ва Балх вилоятларидан иборат дейди.²⁰ Тўғри, бу даврда Маймана, Сарипул ҳудудлари Балх вилоятига кирсада, Кундуз барча даврларда ҳам алоҳида вилоят сифатида фаолият кўрсатган.

Иброҳимбек Лақайнинг 1929-1931 йиллардаги шимолий Афғонистондаги фаолияти шимолни афғон режимдан қутқаришга йўналтирилган эди. 1930 йилнинг баҳоридан кузигача Иброҳимбек Қатаған минтақасида қатор вилоятларни Нодиршоҳ режимдан озод этиб, ўзининг бошқарув усулини жорий этади. Бу ерда ҳам инглизларнинг Нодиршоҳга кўмаги Иброҳимбек кучларини чекинишга мажбур этади.

¹⁶ Амир Абдурахмонхоннинг ўзини «амири Афғонистон ва Туркистон» деб эълон қилган фармони бугунги кунда ҳам икки кумуш лавҳада Мозори Шарифдаги Ҳазрати Али равзаси кириш дарвозасининг икки томонига осиб қўйилган.

¹⁷ Туркистони сағир – кичик Туркистон. (Демак, Туркистони кабир – йирик Туркистон сифатида Хива, Қўқон хонликлари ва Бухоро амирлиги ҳудуди тушунилган. Н.Н.)

¹⁸ Туркистони жанубий мутаалиқ ба Афғонистон – Афғонистонга тегишли бўлган жанубий Туркистон.

¹⁹ Бу ҳақда қаранг: Файз Муҳаммад Ҳазора. Сирожут-таворих. Кобул, 1331. (хижрий), (1912, мелодий) – Саҳ. 8-9. (дарий)

²⁰ Бу ҳақда қаранг: Файз Муҳаммад Ҳазора. Сирожут-таворих. Кобул, 1331. (хижрий), (1912, мелодий) – Саҳ. 9. (дарий)

Афғонистонда ҳарбий муваффақият масаласида ташқи омил ҳар бир ижтимоий-тарихий даврда муҳим роль ўйнаб, бундан сўнг ҳам ушбу жиҳат етакчи ўрин тутади.

Омонуллахон ҳокимият тепаси (1919 февраль, 1929 январь)дан кетгач ҳам тахтга қайтиш ҳаракатида бўлади. Ҳатто, 1939 йил собиқ ташқи ишлар вазири Ғулом Сиддиқхон Чархий воситасида Москва раҳбарияти билан келишувлар олиб бориб, СССР ёрдамида Афғонистон тахтини қайта эгаллагач, афғон Туркистонини СССРга бериб, Британия Ҳиндистони (Бугунги Покистон)нинг пуштунлар яшовчи шимолий-ғарбий ҳудудларини Афғонистон таркибига киритишни режалаштиради.²¹

Амударёдан ўтувчи дарё портлари: Шерхон бандар (Кундуз вилояти Тожикистоннинг Куйи Панж (Қумсангир) порти оралиғидаги ўтиш нуқтаси);²² Ҳайратон (Балх вилояти Ҳайратон аҳоли пункти Термиз шаҳри оралиғидаги ўтиш нуқтаси); Келиф (Балх вилоятидан Туркменистоннинг Келиф тумани оралиғидаги ўтиш нуқтаси); ва Тошгузар ўтиш нуқталаридан иборат.

Маъмурий идоралар

Жумҳурият парламентида тўрт юздан ортиқ вакил бўлиб, ўн фоизи туркий халқлар – ўзбеклар ва туркманлардир. Давлат бошлиғи Президент бўлиб, Республикада ўттиздан ортиқ вазирликлар, жумладан олий таълим; Ҳаж ва ақвоф (ҳаж ва диний ишлар); Муҳожирлар ишлари (Покистон ва Эрондан келган қочоқлар); ижтимоий таъминот (маюблар, шаҳидлар оилалари ишлари) вазирликлари мавжуд.

Вилоятларда Президент (раисжумҳур)нинг вакили – вилоят волийсидир. Бундан ташқари халқ вакилларидан иборат вилоят кенгаши; шаҳарвол – вилоят марказлари ва йирик шаҳарларда, чунончи Толиқон, Фархор, Мозори Шариф, Балх, Давлатобод, Маймана, Андхўй ва ҳ.к.

²¹ Бу ҳақда қаранг: Тихонов Ю.Н. Деятельность Гуляма Сиддик-хана Чархи в 1930-1945 гг. //Журнал «Восток» (Oriens) 2005. № 2. – С. 46.

²² Илғари бу ҳудуд «Қизил Қаъла» деб аталиб, кейинчалик кўчириб келтирилган Шерхон исми бир пуштуш бойининг номи билан аталган.

Вилоятда ҳар бир вазирликнинг вакиллари, масалан, раиси обу-барқ (сув ва электр энергияси); раиси таълимоти халқ ё маориф; раиси сиҳати омма (соғлиқни сақлаш) ташкилотлари фаолият олиб боради.

Вилоят волийликларида волийнинг ўринбосари, ёрдамчи, котиб, идора ёки молия ишлари бўйича раис, аҳоли билан алоқалар ва ҳужжатлар бўйича раис, ташкилий ишлар бўйича ижроиявий раис лавозимлари мавжуд. Булардан ташқари вилоятда саранвол (прокурор); раиси маҳкама ва қози (суд ва судьялар), улусволликларда ибтидоий маҳкама ва қози (туман судяси), республика бўйича тамиз (фарқлаш – адлия) маҳкамаси, вилоятларда мурофаа маҳкамалари мавжуд.

Хавфсизлик масалалари бўйича вилоятда қўмондонии амния ҳамда раёсати амнияти вилоят, улусволарда мудирияти амнияти, мудирияти ҳуқуқ. Аҳоли арзлар бўйича аввал ҳуқуқ, сўнгра саранвол(прокурор)га мурожаат этади. Вилоят паспорт бўлими амнияти қўмондонлиги таркибида бўлиб, яшаш учун рухсатнома улусволида эҳсоия (статистика) мудирлиги томонидан маълум гувоҳлар асосида берилади.

Афғонистоннинг этник қиёфаси

Афғонистон полиэтник давлат сифатида йигирмадан ортиқ миллат вакиллари истиқомат қилишади. Йирик этнослардан – пуштунлар, ўзбеклар, тожиклар, туркманлар, қозоқлар, қирғизлар, қорақалпоқлар, ҳазоралар, чораймоқлар, нуристонликлар, балужлар, пашшайилар, араблар, ҳиндулар ва ҳ.к.

Пуштунларнинг йирик этник бирликлари – дурроний ва гилзайилардир.

Афғонистонда туркий тилли халқларни туркнажот ёки турктаборлар ҳам дейишадилар.

Ижтимоий-тарихий тараққиёт натижасида бугунги Афғонистоннинг шимоли ўзбек этносининг миллат сифатида шаклланиши ва ривожланишида муҳим роль ўйнаган. Шу боис, бугунги ўзбек миллати таркибидаги барча элат ва уруғ

вакилларини ушбу ҳудуддан учратиш мумкин. Қатаған минтақасида ўзбекларнинг қатаған, лақай, қўнғирот, қарлук, дўрман элатлари аксарият миқдорни ташкил этади. Андароб ва Хинжон аҳолисининг муайян қисми ўзларининг асли келиб чиқишини туркийлардан деб ҳисобласаларда – порсибондирлар.²³

Ўзбек этноси таркибидаги этник бирликларга эътибор қаратадиган бўлсак, масаланинг муҳим жиҳати ҳар бир элат ёки уруғ вакили умумий миллатга хослик хусусияти билан бир қаторда этник ўзига хослик жиҳатларини ҳам сақлаб келмоқдаларки, бугунги кунда ушбу жараённинг ижобий ривожини ўрганиб, хусусийликнинг умумийлик сари ўсиб ўтиш қонунияти асосида тадқиқ этиш миллий фанимиз ривожини таъминловчи омил сифатида муҳимдир. Шу боис, мамлакат шимолида яшовчи ўзбек миллати таркибидаги айрим йирик элат ва уруғлар ҳақида тўхталамиз.

Лақайлар

Лақайлар Бағлон вилояти, Қундуз вилоятининг аксарият ҳудудларида, Ҳелман вилояти маркази Лашқаргоҳ атрофида, Таҳор вилоятининг Ишкамиш, Имом Соҳиб ва Русток улусволликларида истиқомат қилишадилар.

Қундуз вилояти, Олчин Дамшоҳ қишлоғида:

- 1) «Эшон қишлоқ» маҳалласида - 70 хўжалик: 10 курдек, бадрахлининг айрим уруғлари – жумладан киччи мерген.
- 2) «Туечи» маҳалласида – 80 хўжалик: туечи, ақбаш.
- 3) «Заргар» маҳалласида – 40 хўжалик: малиш, мирзағул, бадрахли.

Қундуз вилоятининг Қалача қариясида:

Асосан, Эсанхўжа уруғининг – ақсари, бадрахлининг катте мерген уруғлари яшаб, ўрта ҳисобда 50 хўжалик.

Қундуз вилояти Алиобод улусволисида асосан ўзбеклар, ўзбекларнинг лақай элати вакиллари истиқомат қилади. Жумладан:

²³ Порсибонлар – аҳолининг форсий-дарий тилида сўзлашувчи қатлами. Порсибонлар ҳам шимолий Афғонистон аҳолисининг аксарият қисмини ташкил этади.

Бўдене қишлоғида - 180 хўжалик, бошлиқлари Шерали лақай;

Кўчак қишлоғида – 120 хўжалик, бошлиқлари Арбоб Сахидод;

Дувана қишлоғида – 100 хўжалик, бошлиқлари Ҳожи Гулмурод;

Қозоқ кўча қишлоғида – 100 хўжалик, бошлиқлари Абдурахмон лақай.

Юқорида таъкидланган қишлоқларда ҳисорлик ва кўлоблик лақайларнинг бадрахли, парча, жунус, бўдене, буйра, кичили уруғлари истиқомат қилади.

Бундан ташқари улусволи ҳудудида ўзбекнинг сақав (1000 хўжалик) ва қарача (600 хўжалик) уруғлари ҳам истиқомат қиладилар.

Таҳор вилоятининг Хўжа улусволиси Баҳоваддин қарияси Дарвозакамдаги Лақайлар қишлоғида 200 хўжалик кўлоблик лақайлар, Таҳор вилояти Хўжа Баҳоваддин улусволиси Дарқад қариясидаги Чуқур қишлоқда 50 хўжалик лақайлар истиқомат қилишади.

Бағлон вилояти Болодурии Ҳожибобоназар қишлоғида умумий 500 хўжалик истиқомат қилишиб, ярмиси кўлоблик тожиклар, қолган ярмиси эса кўлоблик лақайлар бўлиб, лақайларнинг шакей, давет, азав ва учувул шохчаларидир. Болодурии мактаб қишлоғида 150 хўжалик истиқомат қилишиб, асосан Ҳисор лақайлари – курдеклар; кўлоб лақайларининг давет шохчалари истиқомат қилишади.

Бағлон вилояти, Пули Хумридаги Раисқишлоқда – 100 хўжалик: Ҳаммаси лақай – мирзағул, туечи, катте мерген, курдек, қизилбай; кўлоби лақайнинг тўртуул, чал тўргуул, айгувған. Оқсоқоллари Ҳожи Назир, ўғли Абдулбашир (хар иккаласи ҳам шаҳид бўлган).

Ҳелман вилоятининг Лашкаргоҳ шаҳри атрофида лақайнинг буйра уруғи аксарият бўлиб истиқомат қилишади.

Тозлар

Тозлар - «ж»ловчи бўлиб, Самангон ва Бағлон вилоятларида, жумладан Самангоннинг Эроғли қишлоғида 1500 хонадон истиқомат қиладилар.

Афғонистонда тозларнинг муайян қисми ўзларини алоҳида этник бирлик сифатида атасаларда, аксарият ҳолларда қатағанларнинг бир уруғи сифатида эътироф этадилар. Имом Соҳибдағи тозлар ўзларини тоз-лақайлар сифатида таништирадилар. Ушбу жиҳат бир томондан тозларнинг илгаридан лақайлар билан бирга яшаб келаётганликларини билдирса, иккинчи томондан лақай феномени Афғонистонда этнонимдан сифатловчи даражасига кўтарилганлигини билдиради. Яъни, муайян шахс ёки гуруҳнинг сифатини билдириш учун ҳам қўлланилади.

Қатағанлар

Қатағанлар «ж»ловчи элат бўлиб, Самангон, Бағлон, Қундуз, Таҳор ва Бадахшон вилоятларида истиқомат қилишиб, афғонистонлик «ж»ловчи ўзбекларнинг аксарияти қатағанлардир. Қатағанлар бугунги Самангон, Бағлон, Қундуз, Таҳор ва Бадахшон вилоятларида яшовчи туркий халқларни бирлаштириб, ушбу ҳудудларда қатағанларнинг мустақил беклигини ташкил этганлиги тарихдан маълум. Шу боис, юқорида таъкидланган ҳудудлар Қатаған минтақаси деб аталиши бежиз эмас. Ушбу ҳудудда айрим ёқилғи қуйиш шохобчаларига инглиз тилида «Qataghan - Oil» ёзувлари, Қатаған этник атамасининг геохудудий атамага айланганлигидан далолатдир. Буркенинг байтоп шохчаси – Бағлон вилояти, Бурке улусволиси, Байтоп қариясида яшайди.

Қўнғиротлар

Қўнғиротлар «ж»ловчи элат бўлиб, Балх, Бағлон, Қундуз, Таҳор, Шибирғон, Маймана ва Ҳелман вилоятларида истиқомат қилишади. Айрим оилалар Туркия, Саудия ва Покистонга кўчиб кетишган. Афғонистонда Қўнғиротларнинг кўртоғай, қолдавли, малтака, желкиллак, досқа, гала, топқара, қарабура шохлари яшаб, асосан Балх вилоятидалар.

Қарлуқлар

Қарлуқлар «е»ловчи элат бўлиб, Мазори Шариф, Самангон, Кундуз, Таҳор вилоятлари қарияларида, шунингдек Рустокда яшайдилар. Таҳор вилоятининг Толиқон шаҳрида, Хонободда, Кундуз вилоятининг Дашти Арчи, Чордара, Имом Соҳиб, Алиобод улусволиларида қарлуқлар истиқомат қилишади. Айниқса, Алиободнинг Асқалон қариясида, Толиқон атрофидаги қарияларда, Самангоннинг Таначуб қариясида қарлуқлар зич яшайдилар. Айрим ҳудудларда қарлуқлар дарий тилида сўзлашиб форсибон бўлиб кетишган. Ҳатто, айримлари ҳазораларнинг таркибига кириб, ўзларини «ҳазора қарлуқ» деб аташади.

Жузлар

Жузлар «ж»ловчи бўлиб, Мазори Шариф атрофи, Сарипул, Бағлон ва Кундуз вилоятларида истиқомат қилишади. Ўзбек миллатининг жуз (юз) уруғи Кундуз шаҳрида, шунингдек, Кундуз атрофидаги Тилевке, Асқалан қишлоқларида; Чордара улусволисидаги Боғиқум, Басқин; Дашти Аччи улусволисидаги Вакил Қаюм қишлоғида; Имом Соҳиб улусволисидаги Басиз қишлоғида истиқомат қилишади. Жузларнинг оқсоқоли Ҳофиз кўмондон.²⁴ Жузларнинг кесевли ва қоратамғали шохчалари аксариятни ташкил этади. Афғонистонлик жузларнинг бир қисми Покистонда, жумладан Пешовар, Қувайта шаҳарларида ҳамда Саудия Арабистонининг Макка ва Мадина шаҳарларида истиқомат қиладилар.

Дўрманлар

Дўрманлар «ж»ловчи бўлиб, Шибирғон, Бағлон, Кундуз, Таҳор, Ҳелманд, Самангон вилоятларида истиқомат қилишади. Жумладан, Айбак яқинидаги Шекиярда, Кундуз атрофида Тепаи Бурида, Гўртепа, Жангали, Арбоб Шариф ва Арбоб Раҳматилла қишлоқларида яшайдилар. Бағлон вилоятининг айрим

²⁴ Афғонистонда ҳар бир уруғнинг ўзининг оқсоқоли бўлиб, оқсоқол уруғнинг ижтимоий-маданий ҳаётида муҳим роль ўйнайди. Жамиятда уруғнинг мавқеи ҳам уруғ оқсоқолининг мавқеи ва жамиятда тутган ўрни, яъни бошқа уруғ ва элатлар орасидаги мавқеи билан белгиланади. Шу боис, «оқсоқол» феномени муҳим аҳамиятга эга.

худудларида, Саудия Арабистонининг Макка ва Мадина шаҳарларида ҳам истиқомат қилишади.

Марқалар

Марқалар «ж»ловчи бўлиб, Қундуз вилоятининг Олчин Дамшоҳ қишлоғида, шунингдек Покистоннинг Қувайта шаҳрида истиқомат қилишади.

Қипчоқлар

Қипчоқлар «ж»ловчи бўлиб, Мозори Шариф, Шибирғон, Андхўй, Самангон, Қундуз, Таҳор ва Бадахшон вилоятларида истиқомат қилишади.

Уймавутлар

Уймавутлар «ж»ловчи бўлиб, Мозори Шариф, Бағлон ва Қундуз вилоятларида истиқомат қилишади. Мозори Шариф атрофида Уймавут номли қишлоқ бўлиб, унда – 1 000 хўжалик, Бўйни Қарада – 500 хўжалик, Тошқўрғонда – 600 хўжалик атрофида истиқомат қиладилар. Уймавутлар кўкавур, бўзарин, кўктирноқ уруғларига бўлинадилар.

Қорғарлар

Хоразмча лаҳжада сўзлашишиб, босими Андхўйда истиқомат қилишиб – 5 000 хўжаликни ташкил этади. Ўзларининг этногенезини Хоразм билан боғлайдилар.

Урганжлар

Хоразмча лаҳжада сўзлашиб, асли келиб чиқишлари Хоразм вилояти эканлиги боис, ушбу этнонимни қабул қилганлар. Асосан, шимолий Афғонистоннинг Туркистон минтақасида истиқомат қилишади. Ушбу этник бирлик таркибига октябрь инқилобидан илгари ўтган хоразмликлар билан биргаликда, «босмачилик», қулоқлаштириш ва қатағон йилларида кетган хоразмликлар ҳам ушбу этноним таркибида ўзини танитади. Сухбатдошларимизнинг таъкидлашларича XX асрнинг 30 – йиллари Хоразмда бир ўқимишли мулланинг хонадони тинтув қилиниб, оила аъзоларига nisбатан жазо ва қатағон усуллари қўллана бошлангач, қари ота энди уйланган ўғлини келини билан қочиришга муваффақ бўлади.

Улар Афғонистон шимолига бориб миллатдошлари орасига жойлашиб, ёшларнинг саводини чиқариш билан шуғулланишади. Бола чақали бўлишгач ҳам оила даврасида кечки овқатдан сўнг дастурхон йиғилгач, вақт-вақти билан эру-хотин бир бирига рақсга тушишни таклиф этишиб, мусиқасиз шўх рақсга тушишар, терлаб чарчагунларича ўйнаб, охири ўтириб олиб, хўнг-хўнг йиғлашар экан. Фарзандлари тушунолмасдан ҳайрон бўлар, улғайгандан кейин билсалар, ота-онаси «Лазги»га рақсга тутишиб, шу рақсда Ватанга, элга муҳаббат, соғинч, ўртаниш мужассам эканлиги, фақат шу усул орқали ўзларини дарддан фориғ қилишга интилишар экан. Демак, Ватан ва элга хос бўлган ҳар қандай маданиятнинг қиррасида ҳам буюк бир олам мужассам. Ҳаётнинг аччиғини татиб кўрган шахсина бу оламни теранроқ идрок этади. Халқимиздаги «Мусофир бўлмаган мусурмон бўлмайди», деган мақол бекорга эмас.

Қаршиликлар

Андхўйда 6 000 хўжаликни ташкил этади. Шунингдек, Фарёбда ҳам истиқомат қилишади.

Кечигилар

Андхўйда 300 хўжалик.

Кийикчилар

Кийикчилар «ж»ловчи бўлиб, Мозори Шариф, Андхўй атрофлари ҳамда Шибирғоннинг Ахчи қишлоғида истиқомат қилишади. Шунингдек, Балх вилоятида истиқомат қилишиб, Давлатобод улусволисининг Қаршан қишлоғида – 5 000 хўжалик, Дехнав қишлоғида – 3 000 хўжалик, Таляк қишлоғида – 4 000 хўжалик, Жўрап қишлоғида – 2 500 хўжалик, Қултак қишлоғида – 7 000 хўжалик; Жойбозор улусволисининг Жойбозор қишлоғида – 8 000 хўжалик истиқомат қилишади.

Ўзбек турклари

Маймана вилоятининг Билчироқ улусволисининг 70 фоизини ташкил этишади. Гурзивон улусволиси Қалъаи Хўжа, Баҳорак қарияларида, шунингдек Жужон вилоятининг маркази

Шибиргон шахрида, Мозори Шарифда, Толиқон вилоятининг Калафкон улусволисида ўзбек турклари истиқомат қилишади.

Чигатойлар

Чигатойлар «е»ловчи бўлиб, Мозори Шариф, Сарипул, Шибиргон, Маймана, Самангон, Бағлон ва Қундуз вилоятларида истиқомат қилишади. Чигатойлар асосан Таҳор вилояти Толиқон шаҳри аҳолисининг 60 % ини ташкил этади. Бадахшон ўзбекларининг 10% ини чигатойлар ташкил этади. Шунингдек, улар Самангоннинг Айбагида, Мозори Шарифнинг Давлатободида истиқомат қилишади.

Мўғуллар

Муғуллар «ж»ловчи бўлиб, Бағлон, Қундуз, Таҳор, Сарипул, Бадахшон вилоятларида истиқомат қилишади. Толиқон шаҳар аҳолисининг 10%ини муғуллар ташкил этади. Шунингдек, Рустокда ҳам улар зич яшайдилар.²⁵

Қутчилар

Қутчилар «ж»ловчи бўлиб, Афғонистон шимолида жами бир неча минг оилани ташкил этади. Асосан, Қундуз вилоятида: Катта қутчи (150 оила), Бўлак қутчи (80 оила), Чужур қишлоқ (120 оила), Олтигумбаз (40 оила), Чақишли (80 оила), Кўбайи (300 оила) қишлоқларида зич истиқомат қилишади.

Беклар

Беклар Маймана вилояти Андхўй минтақаси Алмор улусволисининг Қаройи қариясида; Фарёб вилоятининг Қайсор улусволиси Берка қариясида; Фарёб вилояти Ширин Тағоб улусволисининг Саройқаъла, Ғизори, Бодғис ва Файзобод қарияларида истиқомат қилишади. Бекларнинг этник классификацияси – Беклар деб аталиб, қолган майда шохчалари муайян авлодга асос солган боболарининг номлари, масалан Назарбек авлоди, Қиличбек авлоди каби гуруҳларга бўлинади.

²⁵ Сари Пул вилоятида истиқомат қилувчи мўғуллар форсибон бўлиб кетишганлар.

Хидир эли

Ўзбек миллати таркибидаги бу уруғ асосан Шибирғон вилоятининг Хўжадукки улусволисида (300 хўжалик), Мисробод қариясида (50 хўжалик), ҳамда Жузжон вилояти Мурдиён улусволиси Аламлик қариясида (600 хўжалик), Мингажик улусволиси Аббос қариясида (50 хўжалик), Наҳнави Боло қариясида (50 хўжалик), Наҳнави Поён қариясида (50 хўжалик), Мурдиён улусволиси марказида (200 хўжалик), Бобоали қариясида (60 хўжалик) истиқомат қилишади.

Сурхобилар

Фарёб ва Бодғис вилоятида, вилоят марказидан 5 км.масофада истиқомат қилишиб, ўзларини ўзбек деб ҳисоблайдилар ҳамда ўзбек тилида сўзлашишадилар. Сурхобиларнинг умумий миқдори ўн минг хўжаликдир. Ўзбекларнинг бошқа уруғлари билан қиз олиб, қиз берадилар. Урф-одат ва анъаналар ҳам муштаракдир.

Баётлар

Шибирғон шаҳри атрофида баёт уруғи истиқомат қилишади.

Балужлар

Сарипул шаҳрида, Андхўй ва Майманада ҳам Балужхона номли тахминан ҳар бир ҳудудда юзлаб оилалардан иборат маҳаллалар ҳам мавжудки, улар антропологик жиҳатдан балужлик кўринишларини сақлаб қолган бўлсада, лекин этнотарихий жараёнлар таъсирида балуж тилини унутишиб, ўзбек тилида сўзлашишади. Уларнинг аجدодлари бундан тўрт юз йил илгари Абдуллахон даврида келиб, кейинчалик тиллари ўзбекчалашиб, оилада ҳам бир бирлари билан ўзбек тилида муомала қилишади. Ўзбеклашган балужлар маҳаллий ўзбеклар билан қиз бериб, қиз олишиб, чатишиб кетишганлар. Балужлар Эроннинг жанубида, Покистоннинг шимолида, Ироқда, Афғонистон жанубидаги Нимруз вилоятида ҳам бўлиб, улар балуж тилида сўзлашишади.

Элхонийлар

Элхонийлар Сарипул ва Шибирғонда яшаб, тил, урф-одат ва анъаналарининг айрим жиҳатлари аймақларга ўхшаб кетади. Шу боис, уларнинг этник шаклланишида турк-мўғул элементлари фаол роль ўйнаган. Улар кўча ва жамоат жойларида ўзбек тилида муомала қилишсада, оилада икки тиллилик ўзбек ва дарий тиллилик ҳолатлари кенг ёйилган. Кейинги эллик йил давомида элхонийлар ва ўзбеклар орасида қиз олиб, қиз бериш ривожланиб бормоқда. Элхонийларни айрим ҳолатларда улқонийлар деб аташ ҳам кузатилади.

Фарғоначилар

Қундуз шаҳрида, шаҳар атрофидаги Олчин Дамшоҳ қишлоғида истиқомат қилишиб, айти пайтда барчаси Туркия ва Саудия Арабистонига кўчиб кетишган.

Қозоқлар

Қозоқлар Дашти Арчи ва Имом Соҳибда истиқомат қиладилар.

Татарлар

Таҳор ва Қундуз вилоятларида яшовчи татарларнинг бир қисми ўзларини ўзбек этносига мансуб деб ҳисоблаб ўзбек тилида сўзлашишади. Ўзбек татарлари «е»ловчи бўлиб, улар асосан Маймана вилоятида яшайдилар. Ярми эса ўзларини татар сифатида эътироф этсада дарий тилида сўзлашишади. Самангон вилояти, Руи дуоб улусволиси, Саританги қишлоғида яшовчи 45 ёшли Мавлавий Хайрмуҳаммад Тоторийнинг таъкидлашича Афғонистонда тоторлар 200 мингдан кўпроқ бўлиб, Самангон вилояти Руи дуоб улусволисида 20 минг оила, яъни 100 минг кишидан иборат эканлар. Руи дуоб улусволисининг Болокент, Поёнкент, Сурхқаъла, Мудирак, Поитанги, Дуоб, Обхўрак, Хожазоҳид, Қашқа, Аймақ, Муҳу, Ҳазорсум, Калгунба, Наврузҳо, Бегишҳо, Холакҳо, Кетарҳо, Чорчашма, Жавпололи боло, Жавпололи поён қарияларида, шунингдек, Фарёб вилоятининг Маймана шаҳрида, Татархонада, Таҳор, Бадахшон, Ғазни, Бағлон, Бомийён ва Парвон вилоятларида ҳам истиқомат

қилишиб, юқорида таъкидлаганимиздек, ярми ўзбек тилида сўзлаб, ярми форсибондирлар. Ушбу омил ижтимоий-тарихий тараққиёт давомида татарлар ўз этник бирлик ва этнонимини сақлаб қолган ҳолда, аксарият ўзбеклар бўлган ҳудудда яшовчилари ўзларини ўзбек миллатининг бир уруғи сифатида билсалар, аксарият тожик ва ҳазоралар бўлган ҳудудда истиқомат қилувчилар форс-тожик тилини қабул қилганлар. Афғонистонда ушбу омилнинг барқарорлиги яна шу билан изоҳланадики, мадраса ва мактабларнинг барча босқичида дарслар форсий-дарий тилида олиб борилиши, ёш болаларнинг ҳам ушбу тилни фаол ўзлаштиришини таъминлайди.

Мирзойилар

Мирзойилар ўзларининг этник келиб чиқишини Шоҳрух мирзо билан боғлаб, ўзларини унинг авлоди сифатида эътироф этадилар. Таъкидлашларича, уларнинг ўн саккизинчи асрда кийик терисига битилган қавмий шажараси айна пайтда ҳам мавжуд бўлиб, 12,4 метрни ташкил этади.

Аймоқлар

Аймоқлар ҳам яшаш ҳудудларига қараб муайян қисми ўзларини ўзбек деб ҳисоблаб, ўзбек тилида сўзлашсаларда, уларнинг муайян қисми ўзларини порсибон ҳисоблаб, дарий тилида сўзлашадилар. Масалан, Маймана вилоятида улар асосан ўзбек тилида сўзлашсалар, Қундуз вилоятида ва Мозори Шариф шаҳрида аймоқларнинг бир қисми ўзбек, қолган қисми эса дарий тилида сўзлашишади. Ҳирот вилоятида эса аймоқлар тамоман дарий тилида сўзлашадилар.

Ҳазоралар

Ҳазораларнинг асосий қисми дарий тилида сўзлашишларига қарамасдан, ўзларининг этногенезини турк-мўғуллар, яъни Чингизхон билан боғлайдилар. Улардаги айрим атамалар ва уларнинг туркий антропологик тузилишлари ҳам ҳазораларнинг турк-мўғул этнослардан эканлигини тасдиқлайди. Чунончи, ҳазоралар вакилларининг ўнбоши, юзбоши, мингбоши каби

атамаларнинг мавжудлиги юқоридаги фикримизни тасдиқлайди. Ҳазоралар ўзларини ягона этнонимга мансублиklarини эътироф этсаларда, истиқомат жойларига қараб, ҳазора – мўғул, ҳазора – турк ва ҳазора – қарлуқ каби этник гуруҳларга бўлинади. Ана шу хусусиятлар уларнинг қайси тилга гаплашишларини билдиради. Масалар, улар Таҳор вилоятида ярмидан кўпи ўзбек, қолгани дарий, Самангон ва Қундуз вилоятларида ярмидан кўпи дарий, қолгани ўзбек тилларида сўзлашишади. Айрим респондентлар ҳазоралар ва аймақлар ўзаро яқин эканликларини, илгари улар бир этник катлам бўлганликларини, бугунги кунда ҳазоралар ўн икки шохга бўлинишларини айтишдилар.

Туркманлар

Туркманлар Салжукий, Темурий ва Жамшедли туркманларига бўлинади. Ҳиротда ҳам туркманлар истиқомат қилишиб, дастлаб 20 000 оила бўлишган. Кейин, Шимолдан муҳожир сифатида 3750 оила кўчирилган. Афғонистон туркманларининг кўпчилик қисмини Салжукий ва Темурий туркманлари ташкил этишиб, улар 100 000 оиладан кўпроқдирлар. Туркманларда 200 – 300 аскарни «ўймоқ» дейишади. Қундуз вилояти Қалъаи Зол улусволисида истиқомат қилувчи Ойша Бекнинг гувоҳлик беришича Афғонистонда туркманлар 3 млн.дан ортиқни ташкил этиб, асосан Шибирғон, Фарёб, Балх, Самангон, Қундуз, Бодғис, Ҳирот, Фарёб вилоятлари, шунингдек Амударё қирғоғи бўйлаб, туркманлар зич ҳолда истиқомат қилишадилар. Туркманлар асосан: ёмут, хатаб, қаража, сурхи, ақдари, чалиш, қарин, ғабирди, чакиш, чатрақ уруғларига бўлинадилар.

Фарёб вилоятидаги Андхўйнинг ярми туркманлар бўлиб, туркманларнинг эрсари, улуғбек, салжукий ва улуғтепа уруғлари етакчилик қилади; Маймана вилоятининг Давлатобод улусволиси Қурайш, Тўпхона, Тахта ва Чорчанги қишлоқларида; Шибирғон вилояти Ақча, Қаркин ва Шўртепа улусволилари, Балх вилоятининг Калдор улусволиси, Фарёб вилоятининг Қайсор улусволиси, шунингдек Ҳиротнинг аксарияти туркманлардир.

Андхўй, Ақча ва Балх вилоятида истиқомат қилувчи туркманларнинг 90 фоизи эрсари уруғидандир. Қолган 10 фоизи така ва ёвмут уруғига мансубдирлар. Эрсари уруғи Давлатобод, Фарёбдан то Кундузгача бўлган худуд бўйлаб ёйилган бўлиб, асосан Амударё лабида, шунингдек шаҳарларда истиқомат қилишади. Така уруғи – Ҳирот вилоятида, ёвмут уруғи Бодғиснинг Марвичоқ қариясида яшайдилар.

Карки тарафдан келган туркманларнинг барчаси Халифа Қизилоёқ номи билан машхур бўлган Эшон Халифанинг муридларидирлар. Эшон Халифа 1885-йилларда бугунги Туркменистоннинг Карки атрофида туғилган бўлиб, 1920-1925 йиллар мобайнида Афғонистонга ўтиб кетган. У киши туркманларнинг ғоявий раҳнамози сифатида уларнинг бирлигини таъминлашда улкан хизмат қилган. 1955 йиллари Шибирғон вилоятининг Қизилоёқ қишлоғида 70 ёшида вафот этган.²⁶ Эшон халифадан икки ўғил – Сирож махдум ва Ҳомид махдумлар қолиб, иккаласи ҳам вафот этишган. Фарзандлари Афғонистон ва Туркияда истиқомат қилишмоқда.

Отга меҳр қўйиш туркманларда ҳам аждодий анъана сифатида ёшлиқдан ҳар бир йигитнинг қалбидан ўрин олади. Туркманлардан ҳам машхур чавандозлар бўлиб, Маланг полвонни эъозлашадилар.

Туркманларда ҳам оғзаки ижод яхши ривожланган бўлиб, бахшичилик сулолавий анъана сифатида давом этиб келаётир. Машхур бахшилардан андхўйлик Курбаннияз Хатаб, ақчалик марҳум Муҳаммади Чўпбош, андхўйлик Азиз бахшилар ижодиди Гўрўғли циклидаги дostonлар етакчилик қилишган. Шунингдек, Махтумқулининг шеър ва ғазаллари терма сифатида куйланиб келинмоқда. Куйидаги тўртлиқ туркманлар орасида машхурдир:

Дарлана, дарлана, дарсеси келиюр,
Қаъланинг тубинен яр саси келиюр.
Қаланинг тубини экерлер нари
Қиз-уйғон назикдир – дутарнинг тари.²⁷

²⁶ Қизилоёқ – Эрсари уруғидаги шохларидан бири.

²⁷ Туркманлар ҳақидаги айрим маълумотларни Мозори Шариф шаҳрида истиқомат қилувчи 79 ёшли Абдулқарим ўғли Баҳман – Қурбон Сардор ўғлидан ёзиб олинди.

Жўгилар ёки лўлилар

Жўгилар Афғонистонда йигирма-ўттиз минг кишини ташкил этишиб, тиланчилик қилишади. Жўгилар иссиқ мавсумларда сув бўйларига палатка қуришиб, қишда аҳолининг таъкидлашларича баъзи уйларни ижарага олиб туришар эканлар. Уларнинг аксарияти ўзларини мусулмон деб ҳисоблашар эканлар. Адир ҳудудлардаги жўгилар жайранинг гўштини ейишиб, жайрани тутишда ўзига хос усулларни қўллашар эканлар.

Маълумки, жайралар ўсимликлар томири билан озиқланиб, пишиқчилик мавсумида қовун-тарвуз ейдилар. Йирик жайралар бир қўйникидай, яъни йигирма килограмм атрофида гўшт қилишади. Одамни кўрса сихини, яъни найзаларини отиб, ўзини ҳимоя қилади. Жайралар ғорларда ин қилади. Жўгилар жайранинг инига махсус ўргатилган кучукларни солади. Инда жайра бўлса, кучук қайтиб чиқиб инга қараб вовуллайверади. Жўгилар инни қазиб, жайрани тутиб олишади.

Сухбатдошимнинг таъкидлашича, уларда аёл эрини боқиш учун қасамёд қилади. Отаси қизини узатишда бир тўрва ва бир таёқ беради. Қизнинг отаси куёвига талаб қўйиб – қизимни уйга қамама, озод юрсин, - дейди.

Жўгиларда ҳам отга эътибор қаратилиб, номи чиққан чавандозлар бор экан. Аширмамад чавандоз жўгилардан бўлиб, шимолий Афғонистонда машхурдир.

Ўзбеклар зич яшовчи ҳудудлар бўйича айрим маълумотлар

Қатаган минтақаси: Бадахшон вилояти

Бадахшон вилоятининг етмиш фоиз аҳолиси ўзбеклар бўлиб, қолган ўттиз фоизи тожиклардир. Вилоят маркази – Файзобод шаҳри бўлиб, шаҳар аҳолисининг асосий қисми ўзбеклардир. Вилоятда ўзбек миллатининг мўғул, уйғур, барлос, қипчоқ ва қарлуқ уруғлари истиқомат қилишади. Илмий манбаларда эътироф этилишича вилоятда: «барлос, эламбойи, яфтал, бешқур, қалмуқ, пошшойи, олти жоли, мўғул, қирққиз, туркли,

жата, тишгон, беклар, уйғур, арғин, оқбулоқ ва ҳ.к.»лар истиқомат қилади.²⁸

Асосан ўзбеклар яшайдиган ҳудудлар: Кишим, Аргу, Даройим, Шаҳрибузург, Яфтал, Роғ, Журм (Бедилнинг юрти), Баҳорак, Зебок, Ишқошимдир. Дарвоз, Вахон, Помирда ўзбеклар миқдори кам бўлиб, Помирда асосан қирғизлар истиқомат қилишади.

Бадахшон вилоятининг Аргу қариясида эллик минг аҳоли, Даройими Бадахшонда йигирма минг, Баҳорак улусволисида ўн минг аҳоли истиқомат қилади.

†

Таҳор вилояти

Вилоятда бир миллион икки юз минг аҳоли яшаб, асосий қисми, яъни етмиш фоизи ўзбеклар: ўзбекнинг қатаган, мўғул, лақай, қарлук ва қозоқ уруғлари зич ҳолда истиқомат қилишади. Таҳор вилояти этник жиҳатдан ранг-баранг бўлиб, ўзбек элат ва уруғларининг деярли барчасини учратиш мумкин. Жумладан: «...бўрка, қарлук, мўғул, беклар, лақай, чечка, сарибош, тўғал, ёмчи, асқалон, қўнғирот, қизилбош ва ҳ.к.»²⁹ Таҳор вилоятида қозоқлар ҳам истиқомат қилишиб, улар ўзларини ўзбекларнинг бир уруғи сифатида эътироф этишади.³⁰ Вилоят маркази Толиқон шаҳри бўлиб, шаҳарда икки юз минг аҳоли истиқомат қилади.³¹

²⁸ Бу ҳақда қаранг: Баҳриддин Шарқ Эр Оноли. Торихи мухтасари Туркистони жанубӣ (Туркистони Афғонистон). – Техрон, 1386 (ҳижрий). – Саҳ. 201-202. (форсий).

²⁹ Бу ҳақда қаранг: Баҳриддин Шарқ Эр Оноли. Торихи мухтасари Туркистони жанубӣ (Туркистони Афғонистон). – Техрон, 1386 (ҳижрий). – Саҳ. 202. (форсий).

³⁰ Умуман, туркий макроэтносда уруғларнинг у ёки бу миллатга мансублиги нисбий бўлиб, бу геохудудий омил ҳамда атрофдаги туркий тилли этносларнинг идентификациялаш ҳолатлари билан белгиланади. Жумладан, жуз(юз)лар иттифоқи бугунги қозоқ миллатини ташкил этган бўлсаларда юзлар ўзбек миллатининг таркибида ҳам мавжуд. Қўнғиротлар ўзбек, қозоқ ва қорақалпоқлар таркибида мавжуд. Худди шунингдек, қозоқлар алоҳида миллат бўлиши билан бир қаторда қозоқ этнонимини ўзбек миллати таркибидаги уруғлар ичида ва ҳатто лақай элатини таркибидаги уруғ номи сифатида ҳам учратиш мумкин.

³¹ Сўхбатдошларимиз Толиқон атамасининг этимологиясига эътибор қаратиб, Толиқон, аслида Тойқоон бўлган. Яъни араблар истилосига қадар Турк ҳоқонлиги шароитида шаҳар атрофлари ҳоқонликнинг тойлари боқилиб, айғир от сифатида етиштириладиган ҳудудлар бўлганлиги боис. Тойқоон номини олиб, кейинчалик Тойқоон-Тойқоон-Тойқон-Толиқон шаклини олган экан.

Толиқон шаҳрида этник жараён вилоятга нисбатан ўзгача бўлиб, форсибонлар ва ноқил пуштунлар ҳисобига ўзбекларнинг миқдори камроқ.³²

Вилоят миқёсида аҳолининг етмиш фоизи ўзбеклар: яъни, катаған, қарлук, мўғул, қозоқ, лақай, қўнғирот уруғларидир. Улуволилар:

Ишкамиш улусволисида етмиш минг аҳоли бўлиб, 150 қария (қишлоқ)дан иборат. Ўзбеклар (қутчи, қўнғирот, қарлук) - 35%,³³ пуштунлар – 25%, ҳазора ва тожиклар – 30%.

Банги улусволисида 35 минг аҳоли бўлиб, 52 қария (қишлоқ)дан иборат. Аҳолининг 90% и ўзбек (қарлук)лар,³⁴ 10% и пуштунлар.

Чол улусволисида 30 минг аҳоли бўлиб, 35 қария (қишлоқ)дан иборат. Аҳолининг 40% и ўзбеклар, 45% и тожиклар, 10% ҳазора ва 5% пуштунлардир.

Намақоб улусволисида 30 минг аҳоли бўлиб, 56 қария (қишлоқ)дан иборат. Аҳолининг 10% и ўзбеклар, 40% и тожиклар, 40% и ҳазора.

Варсаж улусволисида 25 минг аҳоли бўлиб, 46 қария (қишлоқ)дан иборат. Аҳолининг 90% тожиклар, 10% ҳазоралар.

Фархор улусволисида 30 минг аҳоли бўлиб, 65 қария (қишлоқ)дан иборат. Аҳолининг 90% тожиклар, 10% гужурлар.³⁵

Калафгон улусволисида 18 минг аҳоли бўлиб, 42 қария (қишлоқ)дан иборат. Аҳолисининг 100% и ўзбеклар (ўзбекнинг мўғал, тўғал уруғлари)дир.

³² Ноқил – давлат томонидан кўчирилиб келтирилган. Яъни пуштунларни мансабларга тайинлаш ва умуман шимолда титул миллат мавқини ошириш мақсадида ҳукумат томонидан уларни маълум имтиёзлар асосида кўчириб келтирилган.

³³ Ишкамиш улусволисида асосан ўзбеклар яшовчи қишлоқлар: Бодгузар, Хулқари, Арбобсафар, Эшакчи, Тўгарак, Каттақишлоқ, Қоратепа, Оқпара, Лолақай, Бешкапа, Ҳасанбука, Шербача, Ҳаятбача, Турсак, Чағар, Катта Навобод, Кичик Навобод, Қўқабулоқ, Турқлар, Панжирим, Арбобамак.

³⁴ Банги улусволисида ўзбеклар яшовчи қишлоқлар: Даҳана, Кадухур, Саҳава, Қўлбурук, Жалойир, Бештентак, Чорчинор.

³⁵ Гужурлар – алоҳида этник қатлам бўлиб, уларнинг тиллари форсий ва пуштунлар орасидаги тилдир.

Русток улусволисида 180 минг аҳоли бўлиб, 183 қария (қишлоқ)дан иборат. Аҳолининг 70% - ўзбеклар (қарлуқ, катаған, мўғул, мўғулнинг сарибош уруғи),³⁶ 30% - тожиклардирлар.

Янгикаъла улусволисида 120 минг аҳоли бўлиб, 180 қария (қишлоқ)дан иборат. Аҳолининг 70% - ўзбеклар,³⁷ 20% - пуштунлар, 10% - тожиклардир.

Чаёб улусволисида 110 минг аҳоли бўлиб, 74 қария(қишлоқ)дан иборат. Аҳолининг 10% - ўзбеклар, 90% - тожиклардир.

Хўжабаҳоваддин улусволисида 80 минг аҳоли бўлиб, 44 қария(қишлоқ)дан иборат. Аҳолининг барчаси ўзбеклар(қарлуқ ва мўғул)дир.³⁸

Дарқад улусволисида 50 минг аҳоли бўлиб, 35 қариядан иборат. Аҳолисининг 70% - ўзбек(қарлуқ, муғул)лар,³⁹ 20% - пуштун ва 10% - тожиклардир.

Дашти қаъла улусволисида 80 минг аҳоли бўлиб, 38 қария(қишлоқ)дан иборат. Аҳолисининг 70 %и ўзбек(қарлуқ, мўғул)лар, 20%и тожиклар ва 10%и пуштунлардир.

Хўжаифор улусволисида 80 минг аҳоли бўлиб, 42 қария(қишлоқ)дан иборат. Аҳолисининг 80%и ўзбек(қарлуқ, мўғул)лар, 15%и тожиклар, 5%и пуштунлардир.

Форак улусволисида 40 минг аҳоли бўлиб, 35 қария(қишлоқ)дан иборат. Аҳолисининг 70%и ўзбеклар, 15%и тожиклар ва 15%и пуштунлардир.

³⁶ Русток улусволисида ўзбеклар яшайдиган қишлоқлар: Тангин ўзбек, Яккатут, Навобод, Қизил Қаъла, Бешкент, Шоп, Тунук, Канда, Ҳазор сўмич, Олти дўрман, Жабрайил, Сарижавли, Чапдара, Батош, Алагач, Жуварахона, Чакир, Дашти Мирзойи, Қизилкудук, Санграб, Писта мазор (Павгона), Пингона, Қорабулоқ, Жомча, Қудукрахмат, Шартилла, Лоламайдон, Нонбойқишлоқ, Валволиж, Чинор, Арлаг, Кўқдара, Кўктоба, Гирдобхона, Шайх Салмон, Афзон, Мурғак, Дашти араб, Қирқсой, Кўзабой, Зангбобо, Сухтақаъла, Оқжар, Пойинқаъла, Чечка гузари, Тобатош, Лаванд.

³⁷ Янгикаъла улусволисидаги ўзбеклар яшовчи қишлоқлар: Шонзтепа, Талқонқишлоқ, Ҳайдаробод, Тилложот, Жиян, Жияновул, Заркамар, Кафтар-Али, Ҳасангузар, Хутангузар, Бўриябоф, Маллига, Яфталбек, Жарбас, Бойоба.

³⁸ Хўжабаҳоваддин улусволисидаги айрим қишлоқлар номи: Катакжар, Батавжон, Шўртўғай, Мўғулқишлоқ, Лолагузар, Ариқишлоқ, Лақайқишлоқ.

³⁹ Дарқад улусволисида ўзбеклар зич яшовчи айрим қишлоқлар: Қоратепа, Олқўнок, Бўзтўн, Бешқок, Лоламайдон.

Ҳазорсумуч улусволисида 20 минг аҳоли бўлиб, 18 қариядан иборат. Аҳолисининг барчаси ўзбек(қарлуқ, мўғул)лардир. Ҳазорсумуч улусволисида Сиябуз деган ҳудуд ҳам мавжудки, сиябузлик ўзбекларнинг аксарияти тожик тилини билишмайди.⁴⁰

Қундуз вилояти

Вилоят аҳолисининг 35-40 фоизи ўзбеклар бўлиб, асосан ўзбекнинг қатаған, кўнғирот, қарлуқ, юз(жуз), лақай, дўрман, манғит, аймоқ элатларидир. Яъни вилоятда: «...кипчоқ, кўнғирот, хитой, чурок, қарлуқ, беклар, дўрман, чечка ва ҳ.к.лар» истиқомат қилади.⁴¹ Вилоят маркази – Қундуз шаҳри бўлиб, шаҳар аҳолисининг 15-20%и ўзбеклардир.

Вилоят олти улусволи: Имом Соҳиб, Дашти Арчи, Қаълайи Зол, Чордара, Алиобод, Хонобод улусволиларидан иборат.

Шаҳар атрофида ўзбеклар зич яшовчи қишлоқлар: Гултепа (дўрман, кўнғирот), Асқалон (кўнғирот), Олчин Дамшоҳ (лақай), Қутчи қишлоқ (қутчи), Қалтатой (қалтатой),⁴² Олти Гумбаз (қутчи), Чуқурқишлоқ (қутчи), Шўроби ва Ҳожи Эшонбобо мачити атрофида кўнғиротлар жойлашгандирлар. Улусволилар:

Имом Соҳиб улусволисининг ярми ўзбеклар бўлиб, ўзбек қишлоқлар: Мингботмон (кўнғирот), Босуз(кўнғирот, қатаған), Шерхон бандар (Қизил Қаъла) - (кўнғирот, қатаған, лақай), Бешкапа (кўнғирот, қатаған, шунингдек туркман), Қўғирбулоқжон (қатаған), Чағир (қатаған). Шунингдек, Имом Соҳибнинг марказида қатаған, кўнғирот ва мўғуллар аксариятни ташкил этади.

Дашти Арчи улусволисидаги ўзбек қишлоқлар: Мўлла Кули (кўнғирот, шунингдек, туркманлар ҳам истиқомат қилишади), Қарлуқ (қарлуқ), Чечка (қатаған), Гулбулоқ (қарлуқ), Қазанбулоқ (қарлуқ), Қарағошай (қарлуқ), Қавчин (қавчин).

⁴⁰ Сиябуз ҳақидаги маълумотлар Таҳор вилояти Боғоқ қариясида истиқомат қилувчи 48 ёшли Зайдулла Валади Раҳматбойдан ёзиб олинди.

⁴¹ Бу ҳақда қаранг: Баҳриддин Шарқ Эр Оноли. Тарихи мухтасари Туркистони жанубӣ (Туркистони Афғонистон). – Техрон, 1386 (ҳижрий). – Саҳ. 202. (форсий).

⁴² Қалтатой қишлоғи Ҳазрати Султондан беш қақирим масофада жойлашган.

Шунингдек, лақай элати ҳамда кўнғирот элатининг ойинли ва қозоқкли уруғлари истиқомат қилишади.

Қаълайи Зол улусволисида асосан туркманлар истиқомат қилишиб, ўзбеклар яшовчи қишлоқлар: Дўрман қишлоқ (дўрман), Зулмобод (кўнғирот), Янги ариқ (лақай). Шунингдек, улусволи марказидаги бозор атрофида кўнғиротлар зич истиқомат қилишади.

Чордара улусволисидаги ўзбек қишлоқлар: Галақишлоқ (кўнғирот, қатаған), Бўғозкум (улус, кўнғирот), Фаравқишлоқ, Хитой (хитой), Чорак (қатаған), Момохел (қатаған), Сараки болойи Чордара (дўрман). Чордарада пуштунлар ҳам бор.

Алиобод улусволиси марказида асосан лақайлар истиқомат қилишиб, ўзбеклар шунингдек, Зангисой қишлоғида (мўғул, лақай), Оқмачитда (мўғул), Қозоқда (лақай) истиқомат қилишади.

Хонобод улусволисининг Оқтош қишлоғида (қутчи), Дехвайрон қишлоғида (мўғул) ўзбеклар зич истиқомат қилишади.

Бағлон вилояти

Бағлон вилоятида «...кўнғирот, дўрман, тоғор, муғул, лақай, карағузи, балиқчи, сақаб, жажа (жожо), найман, беклар, бурка, пошшойи, мардат, чурақ, хитой, чечка, қавчин, қара кўнғирот, оқ кўнғирот, сарик кўнғирот, арлот, ёмчи, турқул, қарача ва ҳ.к.лар истиқомат қилишади».⁴³

Туркистон минтақаси: Самангон вилояти

Вилоятда ўзбек, тожик, пуштун, татар ва ҳазоралар истиқомат қилишади. Яъни: «...кўнғирот, лақай, уйғур, беклар, уймоқ, тотор, чигатой, қипчоқ ва бошқалар»ни учратиш мумкин.⁴⁴ Самангон вилоятида суҳбатдошларимиз, жумладан Мозори Шариф шаҳрида истиқомат қилувчи 73 ёшли Ҳожи

⁴³ Бу ҳақда қаранг: Баҳриддин Шарқ Эр Оноли. Тарихи мухтасари Туркистони жанубӣ (Туркистони Афғонистон). – Техрон, 1386 (ҳижрий). - Саҳ. 202. (форсий).

⁴⁴ Бу ҳақда қаранг: Баҳриддин Шарқ Эр Оноли. Тарихи мухтасари Туркистони жанубӣ (Туркистони Афғонистон). – Техрон, 1386 (ҳижрий). - Саҳ. 202. (форсий).

Абдухолик Йўлдош ўглининг гувоҳлик беришларича, вилоят бўйича тўрт юз минг хўжалик, шундан бир юзу эллик минг хўжаликдан ортиғи ўзбеклардирлар.

Жумладан, ўзбеклардан вилоят худудидаги Боболар ва Таи Хунак қишлоқларида ўзбекларнинг катаған, лакай, тоз, қангли, улус уруғлари йигирма тўрт минг хўжалик бўлиб истиқомат қилишади; Манқўтан ва Ахтаҳона қишлоқларида икки минг икки юз хўжалик ўзбеклар; Шекиярда ўзбекнинг байтика уруғи беш минг хўжалик; Дукуда минг хўжалик; Шулуқтиди тўрт юз хўжалик; Шўробда минг хўжалик; Алаша ва Қалчада тўрт юз хўжалик; Қашлонида икки минг хўжалик; Чақмоқлида икки минг хўжалик, Далҳақида беш минг хўжалик; Ларғон ва Оқтумшукда тўрт минг хўжалик; Чавғойда икки минг хўжалик; Жуи-Зиндонда икки минг беш юз хўжалик; Сўфи Қаъла ва Бойқишлоқда икки минг хўжалик; Кўнаи Бак ва Сабзипушбобода икки минг хўжалик; Юқори ва Қуйи Қўштегирмонда икки минг хўжалик; Ойнача ва Қорақошларда уч минг хўжалик; Эроғлида бир минг беш юз хўжалик (тозлар); Оқпайкал ва Тахтирустамда икки минг хўжалик; Қизилтумшук ва Мулкулолбобода икки минг хўжалик; Жайтамғалида минг хўжалик; Оришлида бир минг беш юз хўжалик; Нурқишлоқ(Чилрук)да минг хўжалик; Гулкишлоқда икки минг хўжалик; Гавқишлоқ ва Сарғанглида уч минг хўжалик; Мантошда минг хўжалик; Оғапитавда минг хўжалик ўзбек миллатининг юқорида таъкидланган уруғлари истиқомат қилишади.

Шунингдек, Самангон вилояти Ҳазрати Султон улусволиси марказида ўзбеклардан минг хўжалик; Осиёибод ва Сарикияда икки минг хўжалик, Қиччи Минағарда минг хўжалик; Хўжақулоқда икки минг; Бегматқудуқда икки минг; Қадамалида икки минг; Ўтакеттида уч минг хўжалик ўзбекларнинг митан уруғи; Ўрламиш, Катан ва Чўзмада уйғурлар истиқомат қилишиб, улар етти минг хўжалик; Қариоғочда икки минг хўжалик ўзбеклар истиқомат қиладилар.

Дараи Юсуф улусволисидаги Табарнав ва Тулкичи қишлоқларида қангли уруғидан уч минг хўжалик; Фармонбойда ёбу уруғидан икки минг хўжалик; Сандалда ёбу уруғи – бир

минг беш юз хўжалик; Пойтабада ёбу уруғи – икки минг хўжалик; Қашқа ва Чапталда ёбулар – уч минг хўжалик; Хўжабаландда ёбулар – икки минг хўжалик; Оққўтал ва Мадрасада ёбулар – уч минг хўжалик; Зиракида уч минг хўжалик; Бўбакида минг хўжалик; Тоғчида минг хўжалик ўзбеклар истиқомат қиладилар. Дараи Юсуф улусволисининг юқори қарияларида ҳазоралар, этак қарияларида ўзбеклар истиқомат қилишади. Сухбатдошларимиз-нинг гувоҳлик беришларича Дараи Юсуф улусволисининг ҳазоралар билан яқин яшовчи ўзбекларнинг айримлари шиа мазҳабидадирлар. Ҳазораларнинг асосий қисми шиа бўлиб, айрим вилоятларда ўзбеклар, тожиклар ва бошқа сунний мазҳабидагилар билан яқин яшовчилари суннийдирлар.

Руи Дуоб улусволисида илгари таъкидлаганимиздек, форсибон татарлар истиқомат қилишади.

Балх вилояти

Балх вилояти Афғонистондаги энг йирик вилоят ҳисобланиб, аҳоли сони икки ярим миллионни ташкил этади. Аҳолисининг етмиш фоизини туркманлар ва ўзбеклар ташкил этади. Балх вилоятида туркий халқлардан: «элбоҳди, бояндар, ногайчи, балхони, қорабўйин, бўри, козок, будук, лақай, кўнғирот, далмар, уришқон, мўғул, қипчоқ, сарик, оли темур, болоний ва ҳ.к» лар истиқомат қилиши қайд этилган.⁴⁵

Сарикул вилояти

Вилоят аҳолисининг 65% ўзбеклар бўлиб, қолган 35% - ҳазора, тожик, паштун ва аймақлардир. Вилоят маркази Сарикул шаҳри. Сарикул шаҳри қадимий Жузжон кенг минтақасининг маркази сифатида машҳур бўлган. Эски шаҳар мўғуллар ҳужумидан вайронага айлангач, аҳоли ҳозирги шаҳар ҳудудини обод қилишганлар. Алишер Навоий Ҳирот ҳукмдори Хусайн Бойқаронинг вазири сифатида минтақа ободончилигига асосий эътибор қаратган. Жумладан, Сарикул шаҳрида ҳам катта бир

45/111

⁴⁵ Бу ҳақда қаранг: Баҳриддин Шарқ Эр Оноли. Тарихи мухтасари Туркистони жанубӣ (Туркистони Афғонистон). – Техрон, 1386 (дижрий). - Саҳ. 201. (форсий).

кўприк курдирганлиги сабабли шаҳар «Сарипул», яъни «Кўприкбоши», «Кўприкусти» сифатида шуҳрат топган. Бугунги кунда ҳам шаҳарга киришда улкан кўприк бўлиб, юқорида таъкидлаганимиздек, уни Навоий ҳазратлари олти ой давомида ўзлари бош бўлиб курдирган экан. Ривоятларга кўра Алишер Навоий кўприк қурилишини назорат қилиш учун ушбу ҳудудга келган пайти уни Ҳусайн Бойқаро сўроқлаб қолади ҳамда мулозимларидан «Ҳазрати Навоий дар сари пуласт», яъни «Навоий ҳазратлари кўприкнинг бошида» деган жавобни эшитади. Шундан «Сари пул» атамаси сарой аёнлари лексиконида фаол қўлланилиб, ушбу ҳудудга нисбат берилади. Лекин, илгаридан Сарипул атамаси бугунги Сарипул ва Жузжон минтақаларининг умумий топоними сифатида ишлатилиб келинган. Ўн тўққизинчи асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган адиб Нажмиддин Зокир ўзининг икки минг байтдан иборат маснавийсида:

Сарипул лақаб, Жузжонон ба ном,

Малак посбон остони имом.

Агарчанд Балхаст уммул-билод

Ки гўё чунин балда ҳаргиз назод, - дейди.⁴⁶

Сарипул шаҳри ўтмишда Жузжонон минтақасининг маркази сифатида ижтимоий-маданий жиҳатдан ривожланиб, йирик олимлар етишиб чиққанлар. Жумладан, Абу Убайд Жузжоний, Абубакр Жузжоний, Абу Сулаймон Жузжоний, Минҳож Сирож Жузжоний, домла Сайидкул Жузжонийлар етишиб чиқиб, ўзларидан илмий асарлар қолдирганлар. Сўнги йилларда устод кори Муҳаммад Азим Азимий ўзининг ўзбек ва форс тилида ёзган шеър ва бошқа асарлари билан машҳурдир. Шунингдек, Ғулом Муҳаммад Ходим йирик шоир сифатида араб тилида ҳам касидалар ижод этган. Зарра Азимий, Ҳафизии Жузжоний, Садриддин Интизор, Сайфиддин Нурий ва бошқа шоир, адиб ва санъат арбоблари Сарипулнинг шуҳратига шуҳрат

⁴⁶ Таржимаси: Бу шаҳарнинг лақаби Сарипул, номи эса Жузжонондир. У имомнинг остонаси бўлганлиги туфайли фаришталар унда соқчилик қилади. Балх шаҳри «уммул-билод» яъни шаҳарлар онаси бўлса ҳам, гўёки бунингдек (Сарипулдек) бошқа бир шаҳар тугмаган. Адиб Нажмиддин Зокирнинг ушбу маснавий кўлэмаси Сарипул шаҳрида доктор Якуб Воҳидий кутубхонасида сақланмоқда.

кўшмоқдалар. Академик Якуб Воҳидий, доктор Шафиқа Ёркин, Ҳалим Ёркин ўз илмий тадқиқотлари ҳамда жамиятдаги мавқеи билан машҳурдирлар. Юридик фанлари доктори, профессор Абдулҳаким Шаръий Жузжоний Сарипул шахрида туғилиб камолга етган. У ўзининг кўп сонли илмий-адабий ва ижтимоий-маданий аҳамиятга молик мақолалари, илмий аса рва рисоалари, шунингдек, ўзбек ва форс тилларида ёзган шеърлари билан Афғонистон ва Ўзбекистонда таниқли олим ва адиб сифатида эътироф этилгандир.

Бугунги кунда Сарипул шахрининг 75%-ўзбеклар бўлиб, жумладан: «лочин, қора кўзи, абдал, юзбеги, изгил, пошшойи, қарочуғ, қипчоқ, халаж, чилангар, доғли, тотор, шамолач, ғузи, арлот, итка чабос, қора сийрақ, табар, тағой, чалма, беклар ва х.к.»лар истикомат қилишади.⁴⁷ Вилоятда аҳоли асосан деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланадилар. Улуволилар: Сайёд, Гўсфанди, Сангчорак, Сайидобод, Куҳистон, Балхоб, Сузмақаъла. Сарипул форсий сўз бўлиб, «кўприкбоши» маъносини англатади.

Сайёд улусволиси – вилоят марказидан 20 км. бўлиб, жанубий-ғарбий қисмида жойлашган. Улуволи аҳолисининг 60% - ўзбеклар; 10% - аймоқлар; 10% - тожиклар; 10% - хазоралар ва 10% атрофида араблар истикомат қилишади. Аймоқлар асли келиб чиқиши туркий халқ бўлсада, ушбу улусволида истикомат қиладиганлари дарий тилида сўзлашишади. Араблар ҳам ўзларини форсибонлар ҳисоблаб, дарий тилида сўзлашишади. Форсибонларнинг тиллари кам бўлсада бир биридан талаффузда ва айрим сўзларда фарқ қилишади. Арабларда араб тилидан кирган сўзлар кўпроқ учраса, хазора ва аймоқларда туркий сўзлар учрайди.

Гўсфанди улусволиси вилоят марказидан 50 км. масофада бўлиб, жанубий-шарқий қисмда жойлашган. Ушбу ҳудудда ўзбек ва форсибон тил вакиллари (аймоқ, тожик, муғул)нинг

⁴⁷ Бу ҳақда қаранг: Баҳриддин Шарк Эр Оноли. Тарихи мухтасари Туркистони жанубий (Туркистони Афғонистон). – Техрон, 1386 (хижрий). - Саҳ. 202. (форсий).

микдори деярли тенг. Яъни ярми ўзбек бўлса, ярми форсибон.⁴⁸ Улуволи оксоколларидан Гўсфанди атамасининг этимологияси сўралганда улар «боболаримиз чорвадор бўлишган, шунинг учун атрофдаги халқлар уларга шу номни беришган бўлса керак», дейишди. Лекин, ушбу ҳудудда чорвачилик, айниқса кўйчилик яхши ривожланган. Гўсфанди номини олишда ушбу омилнинг таъсири ҳам бўлган бўлиши мумкин. Дехқончилик ҳам яхши ривожланган ерга арпа, буғдой, жўхорини кўпроқ экишиб, қовун-тарвузни камроқ экишар эканлар. Ҳар бир оила рўзғор истеъмоли учун помидор ва бодринг етиштиришар эканлар.

Шимол вилоятлари кишлок хўжалигида наркотик моддалар берувчи маҳсулотларни етиштириш кўзга ташланмайди. Ушбу ҳудудда ҳуқуқ-тартибот ишлари нисбатан кучлироқ бўлиб, экин майдонлари ҳукумат томонидан назорат қилинади. Ҳатто, бундай маҳсулотлар етиштиришга қарши ҳукумат миқёсида чора-тадбирлар ишлаб чиқилиб, наркотик моддалар олинувчи маҳсулотлардан холи бўлган вилоятлар учун йирик миқдорда мукофотлар ҳам эълон қилинган. 2007 йил якунлари бўйича Сарипул вилояти ана шундай маҳсулотлардан холи минтақа деб топилиб, бир миллион АКШ доллари миқдорида мукофот берилган экан.

Сангчорак улусволиси вилоят марказидан 60 км. бўлиб, жанубий қисмда жойлашган. Ушбу ҳудудда ўзбеклар – 50 %; аймоқлар ва муғуллар (форсибонлар) – 30 %; хазоралар – 20 % дир. Ўзбеклари «ж» - ловчи ўзбеклардир. Аҳоли асосан деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланишади.

Кўхистон улусволиси вилоят марказидан 50 км. масофада бўлиб, жанубий-шарқий қисмидадир. Ушбу ҳудудда аймоқлар – 60%; ўзбеклар – 25%; тожиклар – 15% дир. Ўзбеклари «ж»-ловчи.

Балхоб улусволиси вилоят марказидан 75 км. масофада бўлиб, жанубий-шарқий қисмда жойлашган. Сангчора ва Кўхистон улусволиларидан сўнг Балхоб ҳудуди бошланади.

⁴⁸ Аймоқлар ва муғуллар ҳам форсий тилда гаплашишганликлари боис, форсибон бўлиб кетишган.

Ушбу ҳудудда ўзбеклар йўқ. Ҳазоралар – 60%; аймоқлар – 40%. Тоғли ҳудуд. Балх дарёсининг суви ушбу ҳудудлардан ибтидо олганлиги боис Балхоб деб номланган. Улусволи ҳудудида жилға ва арикчалар кўп. Йўллари ҳам жуда ёмон ва тор бўлганлиги боис машиналар ҳам қийналиб ҳаракат қилишади. Қиш мавсумида машиналар деярли юрмайди.

• *Сузмақаъла улусволиси* – вилоят марказидан 25 км. жанубий-шарқда бўлиб, аҳолисининг 50%ни ўзбеклар, 25%ини ҳазоралар, 25%ини тожиклар ташкил этади. Улусволи аҳолиси асосан деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланишади.

Сайидобод улусволиси – вилоят марказидан 20 км. бўлиб, шимол томонда. Улусволи сифатида расман эълон қилинмаган бўлсада, маҳаллий аҳоли томонидан улусволи сифатида эътироф этилади. Ушбу ҳудудда ўзбеклар йўқ. Араблар – 35%; паштунлар – 35%; ҳазоралар – 30%. Араблар ўзларини сайидлар авлоди деб ҳисоблаб, ҳудудни ҳам Сайидобод деб қўйишган.

Ҳозирги дарий, тожик, ҳазора ва эрон тиллари гарчи шарқий Эрон тиллари оиласига мансуб бўлсада, талаффуз ва айрим сўзларда бир биридан фарқ қилади. Масалан: Машҳад тожиклари Эрон тилига яқинроқ лаҳжада сўзлашишса, Ҳирот тожикларида бу жиҳат кам сезилади.

Сарипул ўзбеклари тили Андхўй ва Шибирғон ўзбекларидан фарқ қилиб, Сарипул ва Маймана гуруҳи ўзбеклари тили ўзаро яқин. Юқорида таъкидлаганимиздек, Афғонистон ўзбекларини тадқиқ этишда Туркистон ва Қатаған ҳудудий бўлинмаларига бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Қатаған минтақасида яшовчи ўзбекларда «ж»лашга мойиллик кучли бўлса, Туркистон минтақаси ўзбеклари тилларида «е»лашга мойиллик кучли. Лекин, ҳар икки минтақада ҳам аралаш ҳолатлар кўзга ташланади. Сарипул ўзбекларидан Сангчорак, Гўсфанди ва Сузмақаъла улусволларда яшовчи ўзбекларда «ж»лаш ҳолатлари сезилади.

Андхўй ва Шибирғон ўзбекларининг аксарият муқим аҳоли бўлиб, улар кадимдан истиқомат қилиб келаётганлиги ушбу ҳудуднинг ижтимоий-маданий ривожини минтақада ўзбек миллати вакилларининг мавқеини белгиловчи омил сифатида муҳимдир.

Шу билан биргаликда бу ердаги ўзбекларнинг айрим қисми ўн тўққизинчи асрда Бухоро, Қўқон ва Хоразм хонликлари ҳудудидан келиб жойлашганлар. Оқсоқоллар билан суҳбатда улар боболарининг бундан 150 йиллар бурун Мовароуннаҳрдан келганликларини тасдиқлайдилар. Андхўй ўзбекларининг тили ва талаффузи адабий тилимизга ўхшаш. Улар «да», «ва», «га»ни ўз ўринларида ишлатадилар. Масалан: уйда эдим; шаҳарга кетаман, десалар Сарипуллик ўзбеклар уйга эдим, шаҳарга эдим. дейишади. Сарипулликлар «да»ни деярли ишлатмайдилар.

Шибирғон ва Андхўй ўзбеклари тасдиқ ишораси сифатида «ова»ни қўллаша, Сарипул ва Маймана ўзбеклари «хе»ни қўллашадилар. Масалан: Уйга келдингми? – деб сўралганда Сарипулликлар «хе» дейишади, Андхўй ва Шибирғонда эса «ова» дейишади.

Фарёб вилояти

Фарёб вилояти Гурзивон, Билчирок, Имом Соҳиб, Алмор, Қайсор, Хўжаномуса, Ширин Тағоб, Жумабозор, Давлатобод, Қухистонот, Бандар, Андхўй, Қарамқул улусволиларидан иборат.

Гурзибон улусволиси - вилоят марказидан 50 км.масофада бўлиб, шарқий қисмида жойлашган. Аҳолисининг 90% ўзбеклар; 10 % эса форсибон (аймоқ) дир.

Билчироқ улусволиси - вилоят марказидан 70 км.масофада бўлиб, шарқий қисмида жойлашган. Аҳолисининг 80% ўзбеклар; 20 % эса форсийбон (тожик, аймоқ, мўғул)лардир.

Имом Соҳиб улусволиси - вилоят марказидан 5 км.масофада бўлиб, жануб қисмида жойлашган. Аҳолисининг 90% ўзбеклар; 10 % эса форсибонлардир.

Алмор улусволиси - вилоят марказидан 35 км.масофада бўлиб, ғарбий қисмида жойлашган. Аҳолисининг 80 % ўзбеклар; 10 % араблар; 5 % эса тожиклардир.

Қайсор улусволиси - вилоят марказидан 40 км.масофада бўлиб, ғарбий қисмида жойлашган. Аҳолисининг 70% ўзбеклар; 10 % тожиклар; 10 % - паштунлар ва 6 % аймаклардир.

Хўжаномуса улусволиси - вилоят марказидан 15 км.масофада бўлиб, шимолий қисмида жойлашган. Аҳолисининг 90% ўзбеклар; 5 % паштунлар; 5% эса араблардир.

Ширин Тағоб улусволиси - вилоят марказидан 50 км.масофада бўлиб, шимолий қисмида жойлашган. Аҳолисининг 90% ўзбеклар; 5% паштунлар; 5% туркманлар ва 5% эса араблардир.

Жумабозор улусволиси - вилоят марказидан 60 км.масофада бўлиб, шимолий қисмида жойлашган. Аҳолисининг 90% ўзбеклар; 10 % эса араблардир.

Давлатобод улусволиси - вилоят марказидан 20 км.масофада бўлиб, шимолий қисмида жойлашган. Аҳолисининг 80% ўзбеклар; 10 % паштунлар; 10% эса туркманлардир.

Кухистонот улусволиси - вилоят марказидан 50 км.масофада бўлиб, жанубий қисмида жойлашган. Аҳолисининг 20% ўзбеклар; 60% аймоқлар.⁴⁹

Бандар улусволиси - вилоят марказидан 40 км.масофада бўлиб, жанубий қисмида жойлашган. Аҳолисининг 30% ўзбеклар; 70 % эса аймоқлардир.

Андхўй улусволиси - вилоят марказидан 100 км.масофада бўлиб, шимолий қисмида жойлашган. Аҳолисининг 50% ўзбеклар; 40 % эса туркманлардир.

Қарамқул улусволиси - вилоят марказидан 70 км.масофада бўлиб, шимолий қисмида жойлашган. Аҳолисининг 50% ўзбеклар; 40 % эса туркманлардир.

Вилоятнинг умумий аҳолисининг етмиш фоизини ўзбеклар ташкил этишиб, паштунлар – 15%; тожиклар – 8%; туркманлар – 6%; аймоқлар – 2%; ҳазоралар – 1% атрофидадир. Вилоятда деҳқончилик ва чорвачилик яхши ривожланган. Шунингдек, вилоят аҳолиси томонидан кўлда тўкилган гиламлар ўз сифати билан ажралиб туради. Бундай гиламлар ўзбек ва туркман аёллари томонидан тўкилади. Сифатли гиламлар Маймана шаҳри, Қайсор, Ширин Тағоб, Жумабозор ва Давлатобод улусволиларида кўп тўкилади. Айниқса, Қайсор улусволиси Шох маҳалласи аҳолиси томонидан тўкиладиган гиламлар ўзларининг жуда сифатлилиги билан ажралиб, Осиё, Европа ва Америка китғаларида харидоргирдир. Бўйи уч, эни икки метрни

⁴⁹ Вилоят оксоколларининг таъкидлашларича Кухистонот улусволиси ўзбекларининг аксарияти аймоқ бўлиб кетган.

ташқил этувчи ипакдан тўқилган «Билжик» колинлари, ипакдан тўқилган «Мавру» деб аталадиган, шунингдек айрим сифатли ва йирикрок ҳажмли гиламлар Европа ва Америка китъаларида жуда эъзозланади.

Гилам тўқиш жараёни ҳам ўзига хос мураккабликлардан иборат бўлиб, тўрт кишидан олти кишигача бўлган гуруҳ бўйи тўрт, эни уч метрлик битта гиламни бир – бир ярим ойда кўлдан чиқариши мумкин.

Андхўй Фарёб вилоятидаги йирик ҳудуд бўлиб, аҳолисининг ҳаммаси туркий тиллидирлар. Ўзбеклар етмиш фоиз, туркманлар ўттиз фоиз. Жумладан: «Олчин, тукли, кипчоқ, кўки, сариқамиш, беклар, арлот, бойқаро, кавчин, қарлук, нажай, арлот бўйинтуруғ, арзулуғ, бўри, берка, жавли, тўймас, бек қахрамон, чиғатой, козоқ, етти уруғ, нўғайли, беш қара, қара қўйли, пошшойи, баймоғли, сорбон, жамшедий (жонқаш), ўнғажат, чумат, халаж, ўғуз (ғуз), қиёт, аймақ, жалойир, уйрот, афшор, озарий ва х.к.»лар истикомат қилишади.⁵⁰ Ўзбекнинг асосан баёт ва чакман уруғлари истикомат қилишади. Вилоятда муқим ўзбеклар аксариятни ташқил этсаларда, охириги уч-тўрт аср давомида марказий Туркистондан этник қатлам ҳам бориб жойлашганки, булар умумий ўзбек этносини ташқил этиши билан биргаликда қаршилиқ, бухоролик, урганчлик, фарғоналик ва кўконликлар сифатида ўз тарихий ватанларининг номини этноним сифатида асраб-авайлаб келмоқдалар. Андхўй марказида, Хончорвоқ ва Кўрғон улусволи (факатгина Олтибўлак қариясида туркманлар истикомат қилишади)лари аҳолисининг деярли барчаси ўзбекдирлар.

Андхўйнинг ўзбеклар зич яшовчи қариялари: Аландихона, Урганжихона, Кулолхона, Заргархона, Санонихона, Емчихона, Кўпалак, Шихмахалла, Атторхона, Чакмонмахалла, Хонақоқ, Нисойхона, Ғажиробод, Катта Тавочи, Кичик Тавочи, Пўстиндузхона, Болохона, Қуйи Арабшо, Юқори Арабшо.

⁵⁰ Бу ҳақда қаранг: Баҳриддин Шарқ Эр Оноли. Тарихи мухтасари Туркистони жанубий (Туркистони Афғонистон). – Тейрон, 1386 (хижрий). - Саҳ. 202-203. (форсий).

Андхўй атрофидаги тўрт улусволининг ярим миллиондан ортиқ аҳолиси бўлиб, тўқсон фоиздан ортиғи ўзбеклардир.

Этнотарихий таракқиётда Андхўйдан машхур алломалар ўтган бўлиб, бугунги кунда аҳоли ҳақли равишда улар билан фахрланадилар. Булар муфассир ўн биринчи асрда яшаб ўтган Дўстум Пирали ўғли машхур аллома бўлганлиги этник тафаккурда сакланиб қолган. Шунингдек, Имом Юсуф Андхўйи – ўн олтинчи асрларда яшаб ўтган бўлиб, «Янобий ул-улум» (Илмлар чашмалари) асари мавжуддир. Ўн уч – ўн тўртинчи асрларда яшаб ўтган Аълои Андхўйини ҳам эхтиром билан эслашади. Ўн тўртинчи асрда яшаб ўтган Шамсиддин Махмуди Андхўйи «Зийратуз-замон» асари ҳам мавжуддир.

Бугунги кунда Андхўйда миллий тафаккур тарғиботчилари – олим ва адиблар истиқомат қилишиб, халқ маънавиятини юксатириб бормоқдалар. Жумладан, охирги йигирма-ўттиз йил давомида шоир Мавлоно Муҳаммад Амини Қурбатнинг шеърий девони, устод Муҳаммад Карим Назихийнинг «Жон ва илм» шеърий девони, устод Муҳаммад Олим Лабибнинг шеърий девонлари, Муҳаммад Амин Матиний Андхўйининг шеърий девонлари ҳамда Андхўй тарихига оид асарлари нашр этилмоқда.⁵¹

Андхўйда мумтоз мусика устози устоз Абдулғафур Камол (ўзбек); Шокулсўфи устод (туркман); Саид Камол устод (ўзбек) лар мумтоз мусикадан Дугоҳ, Сегоҳ, Чоргоҳ, Мискинча, Бебоқча, Ушок, Ирок, Наврўз, Сабо, Соқиномаи Ирок, Чўли Ирок, Тановар, Дутор баётини юксак маҳорат билан ижро этишади.

Дўмбурачилардан Содик дўмбурачи (ўзбек); Панжи дўмбурачи (ўзбек); Файзмухаммад (машхур раққос ҳамдир) элга танилгандирлар. Бу ерда шуни ҳам таъкидлаш жоизки, Ширин Тағоб, Қайсор, Билчироқ улусволиларида ҳам ўзбек дўмбурачилари мавжуд.

⁵¹ Муҳаммад Амин Матини Андхўйининг «Андхўй ва жойгоҳи он дар таърих», «Содоти дудамони Саид Баракати Андхуди», «Сиймоҳон барозандаи Андхўй», «Боғи лолапўш», «Чашми гизола» асарлари ўзбек ва дариё тилларида нашр этилгандир.

Жузжон вилояти

Жузжон вилоятининг маркази Шибирғон шахридир. Вилоят зиёлиларининг эътироф этишича Шибирғонинг асли номи Асо Пурагон, яъни Пўлатли юрт бўлиб, араблар истило қилганда номи ўзгарган.

Шибирғон шахрининг ярми ўзбек, қолгани туркман, тожик, паштун ва ҳазоралардир. Ўзбек миллати таркибидаги кўйидаги уруғлар истикомат қилишади: «беклар, каройи, юзбеги, арлот, тўғал, мўғул, етти уруғ, баёт, қорақалпоқ, қора кўнғирот, лақай, куко, туркман оғин, уйғур, тотор, кекчи, беш бола, куччи, қавчин, курчин, темурий, калар, пошшойи ва х.к».⁵² Вилоятнинг 105 қариясининг аксарияти ўзбек. 3-4 қарияда эса туркманлар. Хўжадукки улусволиси Қизилоёқ қариясида яшовчи аҳолининг барчаси туркман. Айрим қарияларда ўзбек ва туркманлар истикомат қилишади. Чўпбош қариясида худди шундай ҳолат кўзга ташланади, яъни ўзбек ва туркманлар яшашади.

Бадғис вилояти

Бадғис вилоятида паштунлар 50%; аймоқлар – 45 %; ўзбеклар эса 5% ни ташкил этади. Ўзбекларнинг Сурхоби деган уруғи вилоят марказидан 5 км.масофада истикомат қилишиб, тахминан ўн минг хўжаликни ташкил этадилар. Ушбу ҳудудда истикомат қилувчи аймоқ ва араблар дарий тилида сўзлашиб, ўзларини форсибон деб ҳисоблайдилар. Вилоятда аймоқ, араб ва тожиклар форсибонлар сифатида бир етакчи атрофида бирлашиб, битта номзодга овоз берадилар. Бадғис, Ҳирот, Маймана, Андхўй, Шибирғон, Сарипулдан тортиб то Мозори Шарифгача бўлган ҳудуд Туркистон минтақаси сифатида эътироф этилади.

Таълим-тарбия ва маданий муассасалар

Афғонистонда таълим-тарбия муассасаларини икки гуруҳга ажратиш мумкин: биринчиси – дунёвий, иккинчиси диний. Ҳар

⁵² Бу ҳақда қаранг: Бахриддин Шарқ Эр Оноли. Тарихи мухтасари Туркистони жануби (Туркистони Афғонистон). – Техрон, 1386 (ҳижрий). - Саҳ. 202. (форсий).

иккиласининг орасидаги умумийлик шундан иборатки, ҳар иккаласида ҳам араб алифбосида сабақ берилади. Хусусий томони шундан иборатки, дунёвий мактабларда стол-стул, парталарга ўтирилса, диний мадрасаларда гилам ёки кўрпа тўшалиб, ерга ўтирилади. Диний мактабларда асосий урғу – диний таълимга берилса, дунёвий мактабларда диний ва дунёвий таълим параллел олиб борилади. Дунёвий мактаблар асосан БМТнинг махсус дастурлари ва бошқа халқаро ташкилотлар ҳамда ҳомий давлатларнинг кўмаги асосида фаолият олиб боради. Бундай ташкилотларнинг ёрдами билан айрим ҳудудларда кенг майдонларга палаткалар ўрнатилиб, синфхоналар бунёд этилган ва ўқув жараёни ташкил этилган. Дунёвий мактабларда етти ёшдан ўқишга қабул қилинса, диний мактабларда боланинг қобилятига қараб 5 – 6 ёшда ҳам ўқишга қабул қилиши мумкин.

Мактаби насвоний – яъни қизлар мактаби алоҳида бўлиб, ўқитувчилари ҳам асосан аёллардан иборат бўлади. Ўрта мактабларда қиз ва ўғил болаларга алоҳида-алоҳида таълим берилади. Ўқитувчи аёллар асосан 12-синфни тугатгач, бошланғич ва ўрта мактабларда устоз бўлишади. Бундан ташқари икки йиллик дорулмуаллимин курслари ҳам барча вилоят марказларида мавжуддирки, у ерда ҳам қиз ва ўғил болалар алоҳида таълим олишади. Фақатгина Пуҳантунлар (олий ўқув юрглари)да қиз ва ўғил болалар биргаликда таълим олишадилар.

Умуман, кўпгина бошланғич ва ўрта мактабларда ўқиш жараёни яхши йўлга қўйилган бўлиб, мактаб ҳовлиси ва дарсхоналарда илмга чанқоқ кўшлаб ёшларни кузатиш мумкин. Бундай мактабларда халқаро ташкилотларнинг қўллаб-қувватлашлари асосида диний фанлар билан бир қаторда дунёвий фанлардан ҳам сабоқ берилмоқда. Масалан, Таҳор вилоятининг Сарои санг қизлар лицейида ўқитувчиларнинг тўксон фоизи аёллар бўлиб, 700 ўқувчи сабоқ олишади. Шулардан 670 таси ўзбекдирлар. Лицейда риёзиёт, жуғрофия, биоложи, кимё, физика, тарих, дарий, пашту, араб, инглиз

тиллари билан бир қаторда қуръон ва диниётдан ҳам дарс берилади.

Умуман, Афғонистонда тўлиқ ўрта маълумот ўн икки йил бўлиб:

Ибтидоий – 6 йил; мутавассита – 3 йил; лицей – 3 йилдан иборат. Бу босқичларни ўтаганлар, конкурсада катнашиб, имтиҳон топшириб, олий ўқув юртларига ўқиш имкониятига эга бўладилар. Олий ўқув юртларида ўқиш март (ҳамал) ойдан бошланади.

Таълим тизимида ибтидоий босқичга асосий эътибор қаратилиб, бунда ёш болаларнинг савод чиқариши муҳим ҳисобланганлиги боис, давлат тасарруфидаги ибтидоий мактаблар билан бир қаторда маҳаллий ёки хусусий мадрасалар ҳам амал қилади. Балх вилояти Балх улусволи Шаҳоби ўзбекҳо қариясидаги «Шайх Саид Закариё алайҳир-рахма» мадраса ва мачити, 2003 йили аҳолининг ёрдами билан қурилган. Ушбу ҳудудда ўзбекларнинг кўнғирот элатининг қазаяхли уруғи истикомат қилади. Оқсоқолларнинг таъкидлашларича бу ерга ўзбекларнинг бир қисми охириги саксон-тўксон йиллар давомида келиб жойлашган бўлиб, уларнинг боболари инкилоб замонида Шерободдан келишганлар.

Афғонистонда мадрасалар иккига, яъни лайлия ва наҳорига бўлинади.

Лайлия мадрасаларида ўқув хоналари билан биргаликда ётоқхоналар ҳам бўлиб, толиби илмлар кечаси ётиб қолишади. Наҳори мадрасаларида ётиб қолмасдан, фақатгина кундузи катнаб, сабоқ олинади. Аксарият мадрасалар лайлия-наҳори бўлиб, ётоқхоналари мавжуд, уйлари олис бўлган ўқувчилар кечаси қолса, яқинда яшовчи талабалар кечқурун уйларига кетишади.

Мадрасаларга болалар беш ёшдан келиб, ҳар йили рўза ойдан сўнг қабул қилиниб, ўқий бошлайдилар. Мадраса ўқувчилари ҳар уч, олти ва тўққиз ойда имтиҳон топширадилар. Мадрасаларда шариат асослари, сарф-наҳв, фикҳ илмлари билан бир қаторда, дунёвий илмлар – риёзиёт, тарих, жуғрофия, инглиз тили ва компьютер асосларидан сабоқ берилади.

Корилик гуруҳлари мавжуд бўлиб, бу жараён боланинг зехнига қараб, икки йилдан беш йилгача давом этиши мумкин. Мадраса ўқувчиси қори муратгаб бўлгач, «дасторбанди», яъни бошига салла ўраш маросими бўлиб ўтади.

Бошланғич диний ўқиш 8-10 йил давом этиб, қори ёки мўллалик ҳужжати билан мадрасани хатм қиладилар.

Кейинги босқич – маҳад, яъни олий таълим бўлиб, домуллолик ихтисослиги билан яқунланади. Уни тугатган киши мавлоно унвонига эга бўлади. Бундан сўнг, яна тўрт-беш йил ўқиса – мавлавий даражасига етишади.

Олий ўқув юртлари

Афғонистонда йигирма бирта давлатга қаршли Пуҳантунлар (олий ўқув юртлари) мавжуд бўлиб, шулардан тўрттаси Кобул шаҳрида жойлашган. Жумладан, Каписо вилоятида Ал-Беруний университети, Парвон вилоятида педагогика институти, Бағлон вилоятида педагогика институти, Қундуз вилоятида педагогика институти, Бадахшонда олий ўқув юрти, Балх университети, Жузжон олий ўқув юрти, Фарёб олий ўқув юртлари амал қилмоқда. Улардан Бағлон, Қундуз, Бадахшон, Балх, Жузжон ва Фарёб олий ўқув юртларида ўзбек тили ва адабиёти бўлимлари амал қилмоқда. Шунингдек, Кобул университетига турк тили ва адабиёти бўлими ҳам мавжуд.

Давлат олий таълим тизими билан бир қаторда хусусий олий ўқув юртлари йирик шаҳарларда, чунончи: Кобул, Жалолобод, Мозори Шариф, Ҳиротда амал қилиб, юридик, иқтисод, компьютер, инглиз тили бўйича мутахассислар тайёрламоқда. Бугунги кунда Пуҳантун талабаларининг фақатгина ўндан бирини кизлар ташкил этмоқда.

Илмий даража ва унвонлар

Афғонистон Фанлар Академияси 1980 йиллар ташкил бўлиб, унинг ташкил бўлишида собиқ советлар давлати асосий ёрдам берган. Фанлар Академияси тузилишида Москва ва Киев шаҳарларидан йирик олимлар кузатувчи ва маслаҳатчилар сифатида иштирок этишган. Шунингдек, Тожикистон Фанлар

Академияси Президенти академик М.Осимий ҳам бош маслахатчи сифатида иштирок этиб, пуштунлар билан бир каторда маҳаллий халқлар: тожиклар, ўзбеклар ва ҳазораларнинг ушбу соҳадаги манфаатларини ҳимоя этган. Домла М.Осимийнинг ушбу хизматларини Афғонистон Фанлар Академияси соҳасида хизмат килувчи олимлар эътироф этишдилар. Жумладан:

Дастлабки илмий даража – муовини муҳаққик (муҳаққик – тадқиқотчи, демак, тадқиқотчи муовини);

Иккинчи даража – муҳаққик – тадқиқотчи;

Учинчи даража – муовини сармуҳаққик – бош тадқиқотчи ўринбосари;

Тўртинчи даража – сармуҳаққик – профессор;

Бешинчи даража – кондиди академисиян – муҳбир аъзо;

Олтинчи даража – академисиян – академик.

Фанлар Академиясига охириги сайлов 1986 йилда бўлиб ўтиб, саккиз академик ва 32 муҳбир аъзо сайланган. Ўзбеклардан Ёқуб Воҳидий домла муҳбир аъзо сифатида сайланган.

Олий ўқув юртларида 1960 йилда тузилиб тасдиқланган илмий унвонлар амал қилади. Ушбу унвонлар пуштун тилида тузилган бўлиб, айна пайтда ҳам шундай аталади.

Биринчи даража пуҳиёлай – лаборант, кичкина олим.

Иккинчи даража пуҳанёр – ундан баландроқ.

Учинчи даража пуҳанмал – ўқитувчи.

Тўртинчи даража пуҳандуй – катта ўқитувчи.

Бешинчи даража пуҳанвол – доцент.

Олтинчи даража пуҳонд – профессор.

Афғонистон Олий ўқув юртларида ўзбеклардан муайян пуҳантунлар томонидан эътироф этилган профессорлар бўлсада, мамлакат миқёсида эътироф этилиб, расман танилиб, ҳужжат берилган профессорлар йўқ.

Туркий тилли ёшларнинг «Ойдин» уюшмаси

Уюшманинг маркази Кобулда бўлиб, ўн йиллар давомида фаолият олиб бормоқда. Ушбу уюшманинг асосий мақсади Афғонистондаги туркий тилли ёшлар орасида маданий-

маърифий фаолиятни тарғиб этиб, ёшларнинг таълим олишига имкон яратишдир. Уюшмани асосан Туркия Республикаси кўллаб-қувватлайди. Шунингдек, ёшлар ташаббусини кўллаб-қувватловчи айрим ҳомийлар ҳам кўмак беради. Ушбу уюшма воситасида Туркия Республикаси туркий тилли ёшларнинг маърифий масалаларда Туркия давлат дастурларида қатнашишларини таъминлаб боради. Шунингдек, тадбиркор ва сармоядорлар ҳам уюшма фаолиятини таъминлашга ҳисса қўшадилар. Уюшманинг бўлимлари шимолий вилоятларининг аксарияти (Тахор, Мозори Шариф, Сарипул, Андхўй, Маймана)да мавжуд. Уюшма ёшлар шахсини шакллантиришга асосий эътибор қаратиб, ёшларни маърифий масалалар билан бир қаторда спортга жалб қилиш ишлари, чунончи, футбол, волейбол, улоқ (кўпкари), курашларни ташкил этади. Урушда азият чеккан, ногирон ёшларга моддий-маънавий жиҳатдан кўмаклашади. Уюшма таркибига қизлар ҳам жалб этилган бўлиб, уюшма қиз ва аёлларнинг ижтимоий фаолиятини йўлга қўйишни ҳам ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Уюшманинг шиори:

Ўлкадошлар бир бўлинглар, яхши бунёд айлайлик,
Урушда ўлган кишилар руҳини шод айлайлик.

Ким, букун ўлка тушубдир, бошқа асрнинг ичига –

Барча наслим бирлашинг, ўлкамни озод айлайлик.⁵³

Уюшманинг ташкилий тизими қуйидагилардан иборат: раҳбар, раҳбар ўринбосари, бўлимлари (бахшлари), жумладан, ташкилий бўлим, маданий бўлим, матбуот бўлими. Ҳар ойда 30-40 бетли «Ойдин» журнали нашр этилмоқда. Тиражи икки минг дона бўлиб, тили форсий ва ўзбекчадир. Асосан, ёшлар муаммоларига бағишланади.

Ўзбек тилидаги матбуот

«Юлдуз» газетаси. 1978 йилдан тўрт-беш сонининг тўрт саҳифаси ўзбек, тўрт саҳифаси эса туркман тилида дастлаб Кобулда, сўнгра шимолга етказиб беришнинг мураккаблиги

⁵³ Ушбу шиор «Ойдин» уюшмаси Тахор вилояти бўлими фаолларидан бири 30 ёшли Абдулманноф Файзийдан ёзиб олинди.

боис Мозори Шарифга кўчирилади ҳамда туркман тилидаги саҳифалари алоҳида газета сифатида «Гураш» номи билан чиқа бошлайди. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, «Юлдуз» газетасининг асосчиси Афғонистоннинг собиқ адлия вазири ва бош прокурори профессор Абдулҳаким Шаръий Жузжоний эдилар. «Юлдуз» Афғонистон матбуоти тарихида ўзбек тилида биринчи расмий газета сифатида миллий маънавият ва маданият тарғибида муҳим роль ўйнаб келди. Бугунги кунда «Юлдуз»нинг тўрт бети ўзбек тилида, тўрт бети дарий ва пуштун тилида нашр этилмоқда. Бу газета давлатга қарашли нашр бўлиб, Чегара ва қавмлар вазирлиги томонидан молиялаштирилиб турилади. Ҳар ойида чиқиб, тиражи уч юз дона.

«Ойдин» журнали. Кобул шаҳрида нашр этилиб, рангли-тасвирий журнал. Асосан ўзбек тилида бўлиб, қирқ бетдан иборат. Хусусий, тиражи – минг – икки минг дона.

«Ойдин» журналининг Мозори Шариф, Сарипул, Таҳор, Шибирғон, Маймана вилоятлари нашрлари ҳам мавжудки, булар Туркияда таҳсил олиб келган ёшлар ташаббуси асосида нашр этилади.

«Ойдин-Афғонистон» ойлик газетаси. Кобулда нашр этилиб, ўзбек тилида. Хусусий нашр бўлиб, тиражи минг дона.

«Эзгу туйғу» газетаси. 2000-йилдан Шибирғон шаҳрида нашр этилиб, Бобур жамғармасининг нашридир. Саккиз саҳифадан иборат бўлиб, барчаси ўзбек тилида. Тиражи минг дона.

«Гунаш» журнали туркман тилида бўлиб, ҳар ойда чиқади. Тиражи икки минг дона.

Шунингдек, Кобул шаҳрида Афғонистон миллий-исломий ҳаракатининг «Оина» телестудияси ҳам фаолият олиб бориб, кўрсатувларнинг ўттиз фоизи ўзбек тилида олиб борилади.⁵⁴ Бундан ташқари Кобулда, Мозори Шарифда, Шибирғон ва

⁵⁴ Аксарият оммавий ўзбек матбуотининг дарий тилида кўрсатув, эшиттириш ва нашрий мақолаларга ургу беришларига асосий сабаб, Афғонистон жамиятида пуштун тили билан бир қаторда дарий тилининг нуфузи юқорилиги ҳамда форсбонларнинг аксарият эканлиги сабаб, ОАВ ўз аудиторияларнинг кенгайтиришга интилишидир.

Таҳор шаҳарларида нашриётлар фаолият олиб бориб, айрим китобларни ўзбек тилида чоп этмоқда.

Оммавий кутубхоналар

Афғонистонда оммавий кутубхоналар деярли барча йирик шаҳарларда мавжуд бўлиб, уларнинг умумий миқдори юзга яқиндир. Шунингдек, йирик мадраса, ўқув даргоҳлари ва макбараларда ҳам оммавий маърифатни юксалтириш учун ҳар бир даврнинг зиёлилари томонидан ушбу жиҳатларга асосий эътибор қаратилган. Вилоят марказларида кичик оммавий кутубхоналар ҳам мавжуд. Мозори Шарифда «Ҳазрати Али» равзасида ҳам улкан кутубхона мавжуд бўлиб, диний мазмундаги китобларни деярли барча мусулмон мамлакатларидан олишади.

Мамлакатда энг йирик кутубхона сифатида Маданият вазирлигига қарашли Кобул оммавий кутубхонаси; Афғонистон Фанлар Академияси кутубхонаси ҳамда Кобул университети кутубхоналари нашр миқдорининг кўплиги билан бошқа кутубхоналардан ажралиб туради.

Сарипулдаги кандидат академияси⁵⁵ Ёқуб Воҳидий кутубхонаси ҳам ўзининг ноёб нашрларга бойлиги, диний китоблар билан бир қаторда дунёвий асарларнинг ҳам кўплаб миқдорда эканлиги, хусусан собиқ советлар иттифоқи, бугунги Ўзбекистон, Тожикистон, Қозоғистон, Россия, Туркия, Эрон ва бошқа мамлакатларда нашр этилаётган асарларнинг ҳам бир қисми мавжудлиги афғонистонлик ҳамда Афғонистонга ташриф буюраётган чет эллик тадқиқотчилар учун бой маънавий хазина сифатида эъзозлидир.

Домла Воҳидий кутубхонасида тахминан 8-9 минг экземпляр китоблар мавжуд бўлиб: адабиёт; тил; тарих; санъат; география; ҳуқуқ; қишлоқ хўжалиги; сиёсий асарлар; педагогика; диний китоблар; спортга оид китоблар, турли энциклопедиялар, хатто Ўзбекистон Миллий Энциклопедиясининг ўн икки жилди ҳам мавжуд бўлиб,

⁵⁵ Кандид академияси – Афғонистон Фанлар Академиясининг муҳбир аъзоси.

тадқиқотчилар ва китобхонлар томонидан фойдаланилмоқда. Булардан ташқари турли асрларга оид қўлёзмалар ҳам мавжуд бўлиб, домла томонидан уларнинг каталоглари тузилган. Собик совет иттифоқи, Туркия, Эрон, Афғонистон, Покистон, Араб мамлакатлари, Европа ва АҚШ вақтли матбуотларининг муҳимлари ҳам тўпланганки, бу кутубхона фонди қийматини оширишга хизмат қилади.

Кутубхонада жаҳонда эътироф этилган олимлар: Бартольд, Бертельс, Крачковский, Петрушевский, Маклухо-Маклай, Л.Н.Гумилев, Кононов, Баскаков, И.М.Муминов каби олимлардан тортиб, ҳозирги ўзбек олимлари асарлари мавжуд бўлиб, маҳаллий тадқиқотчилар билан бир қаторда Германия, Туркия ва Эрондан ҳам тадқиқотчилар ташриф буюришиб, кутубхона фондидан баҳраманд бўлаётганликлари қувонарлидир. Домла Воҳидийнинг ушбу фаолияти маҳаллий аҳоли ва халқаро ташкилотлар томонидан қўллаб-қувватланмоқда. Жумладан, 2007 йили АҚШнинг Афғонистон вилоятларини қайта қуриш дастури асосида фаолият олиб боровчи гуруҳ томонидан ушбу фаолият рағбатлантирилиб, уч минг АҚШ доллари миқдоридида маблағ ажратилган. Ушбу маблағга кутубхона моддий-техника базасини мустаҳкамлаш учун китоблар ва китоб жавонлари харид қилинган.

Халқ табобати

Анъанавий халқ табобати яхши ривожланган бўлиб, бел, қўл ёки оёқ чиқса ёки синса «шикастабанд», яъни синиқчи табибга мурожаат этилиб, даволанади. Табиблар аҳоли саломатлигини сақлашда асосий ўрин тутиб, улар томирни ушлаш орқали ва сўраб касалга диагноз қўйишади ва даво белгилайди.⁵⁶

Шаҳарда даво дўконлари (аптекалар) бўлиб, у ерда замонавий дори-дармонлар мавжуд. Таблеткалар, яъни замонавий дори-дармонлар билан даволаш усулини – табобати юноний дейишади. Юноний табобат ёки даъво дўконларида турли ўт-гиёҳлар ва табиий дори-дармонлар сотилиб, дўкон эгасининг ўзи ҳам кўп ҳолларда мижознинг томирини ушлаб ёки

⁵⁶ Даво деб у ерда биз ишлатадиган дори-дармон ёки таблеткани атайдилар.

сўраб дармондорилар белгилайди ва сотади. Гиёҳ ва дармондорилар Ҳиндистон, Покистон ва Эрондан олиб келинади.

Бундан ташқари оилавий даволаш усуллари ҳам мавжудки, муайян аъзолар шамоллаганда ёки ёш болалар шамолаганда турли ёғларни ишқалашади. Баданнинг гўшти лат еса – тухум сариғига туз сепиб ишқалайди. Иссиқ урса сачратки сувига чўмилишади. Қорин оғриси ёки йўталса ширинмойани қайнатиб, шарбат қилиб ичилади.

Геморройни табиблар авиация бензинини ишқаб даволашади.

Касалхона хар бир улусволида мавжуд бўлиб, кейинги йилларда ҳомиладор аёллар касалхона хизматидан фойдаланмоқда. Ушбу масалада халқаро ташкилотлар кўмаги яққол кўзга ташланади.

Касалларни даволашда халқ анъанавий табибчилиги ҳам муҳим ўрин тутади. Хусусан, фолбинлик асосида ҳам фол очиб, шу тарика диагноз қўйиб даволаш кенг тарқалган. Қатаған ва Туркистон минтақаларида фолбинларни «бахши» деб аташади. Бундай бахшилар дойра (дап) чалиш ва бошқа усуллар орқали париларини чакириб, улар орқали мижоз ҳақида маълумотлар олади. Бундай бахшилардан Абдулаҳат бахши (Қундуз вилояти Тилевке кишлоғидан), Рўзибой бахши (Балх вилоятининг Давлатобод улусволисидан), Жўрагир момо (Балх вилоятининг Қўнғирот кишлоғидан), Қиммат момо (Балх вилоятининг Суюнчи Хўжа кишлоғидан), Биби Мулло (Сарипул вилоятидан)⁵⁷ лар аҳоли орасида машҳурдирлар.

Этнография: Қатаған минтақаси

Чақалоқ туғилгач, момо киндигини кесади. Момога кўйлак тикиб кийгизилади. У бир умрга «момо» бўлиб ҳисобланади. Чақалоқ 3-4 кунлик бўлгач, кишлоқ оксоқолларидан уч-тўрт кишига зиёфат берилиб, кишлоқнинг мулла-имоми таклиф

⁵⁷ Биби Мулло – Сарипул вилоятида ва ундан ташқарида ҳам таникли бўлиб, шоира, бахши сифатида шеърлар тўкиб, ўзи тўкиган шеърларни доирада оҳанга солиб айтган. Бундан ташқари фолбинлик ҳам қилиб касалларни даволаган. Информаторларнинг таъкидлашларича у 2005 йилда 78 ёшида вафот этган.

этилади. Бу «от кўйиш маросими» деб номланиб, мулла чақалокнинг қулоғига азон айтиб, чақалокқа ном кўйилади. Чақалок бир ҳафта — ўн кунлик бўлгач, яна каттароқ зиёфат берилиб, бунда яқин қариндошлар ва кўшни аёллар таклиф этилиб, 10-15 аёл иштирокида чақалокни бешикка солиш маросими бўлади.

Илгари суннат тўйи боланинг 3-4 яшарлигидан бошлаб, оиланинг моддий имкониятига қараб, 9-10 ёшгача амалга оширилган. Ҳозирги кунда баъзи бир оилаларнинг гувоҳлик беришларича чақалок ўғил бола бўлса қирки чикмасдан то 3-4 ойлигигача ота духтурга мурожаат этиб, кесдириб ташлар экан. Бунда жароҳат боланинг бешикда боғланиши боис тезроқ тузалар экан. Суннат тўйи эса имкониятга қараб, элга кейинчалик берилар экан.

Суннат тўйида ўртача оилалар харажатларига эътибор қаратадиган бўлсак, бир бўрдоки-кўй сўйилиб, ўн сер гуруч (1 сер = 7 кг; 10 сер = 70 кг) гуручни ош дамлаб элга тортилади. Тўйга таклиф этилган қариндошлар ва кўшни аёллар бир кўйлақлик мато, тўй болага имконият ва қариндошлик даражасига қараб сарпо, шунинг билан биргаликда албатта бир лаган ҳолва пиширишиб олиб келишади. Ҳолвалар тўй дастурхонига тортик қилинади. Ортиб қолгани тўйчи аёллар лаганларига солинади, шунингдек тўй боланинг тенгқурлари ва кўшниларга тақсимланади.

Тўйчи аёллар лаганлари ҳеч қачон бўш қайтарилмасдан, бир кийимлик мато ёки рўмол солинади.

Ўғил ёки киз бола бўлишидан қатъи назар зехнига қараб 4-5 яшарлигидан ҳар бир кишлоқда мавжуд бўлган хусусий мударрисга кўйилади. Қиз болалар учун асосан отинойилар дарс беришиб, уларнинг савод чиқариб, диний билим асосларидан хабардор бўлишларида масъулдирлар. Бунда толибул-илмлар ҳарфларни ёд олиб, калимаи Шаҳодатдан тортиб, намоз ўқишгача бўлган босқичнинг ибтидоий жиҳатлари ўзлаштирилади.

Билим олишнинг илк шакли ўқувчининг қобилият ва иқтидорига қараб, икки йилдан тўрт йилгача давом этади. Бу

давр тугагач, ўғил ва қиз болалар саккиз ёшдан бошлаб, давлат мактабига қатнай бошлайдилар. Бу «мактаби ибтидоий» дейлиб, ўн икки йил давом этади. Бироқ бунда талабанинг ўн икки йил ўқиши мажбурий эмас, имконият, қизиқиш ва қобилиятига қараб ўқишни давом эттириши мумкин, ёки аксинча истаган пайти мактабни ташлаб кетиши мумкин.

Ўғил болалар учун эркак киши, асосан мавлавийлар, яъни диний маълумоти мукаммал бўлган кишилар дарс беришади. Мавлавийлар асосан мадрасанинг барча босқичларини муваффақиятли тугатиб, «мавлавий» деган хужжат соҳибларидирлар.

Қиз болалар ўн икки ёшгача мавлавий аёл хузурига, яъни қизлар хусусий мактабига қатнаб, ўз билим даражаларини мукаммаллаштиради. Бунда асосан диний билимлар берилади. Яъни қиз болалар Ҳафтияк, Фарзи айн, Қуръон, Чор китоб, Хўжа Ҳофиз ва бошқа китобларни туширади, яъни ўқиб тугатади.

Ўн тўрт ёшдан бошлаб қизларга совчи кела бошлайди. Қатаган минтақасининг баъзи ҳудудларида куёв томондан икки-уч эркак кишилар совчиликка келади. Туркистон минтақасида совчилик вазифасини асосан аёллар бажарадилар. Куёв томон маъқул бўлмаса, «қизимиз ҳали ёш», «қариндошларнинг бирининг ўғлига айтилган» деб, совчиларнинг илк ташрифидан умидларини узади. Куёв томон қиз томонга маъқул бўлса, ёки иккиланган тақдирда ҳам маслаҳатлашиб олиш учун уч кундан бир ҳафтагача муҳлат олишади. Совчилар иккинчи марта ташриф буюргач, куёв томон маъқул бўлмаса «Ишимиз пишмади», «Маслаҳатимиз тўғри келмади» деб совчиларга жавоб беришади. Куёв томон маъқул бўлса, розилик билдирилиб, қалин миқдори ўрта ҳисобда қуйидагича белгиланади: 2 лак пайса⁵⁸ (пул, афғони, 1 лак = 100 минг афғони),⁵⁹ яъни 4 минг АҚШ доллари, 6-7 кўй, шулардан 2-3

⁵⁸ Пайса – урду тилидан олинган бўлиб, пул демакдир. Афғонистон жамиятида пайса сўзи умумий маънода пул сўзи ўрнига ишлатилса, афғоний сўзи конкрет афғон сўмига нисбатан қўлланилади.

⁵⁹ 50 афғони бир АҚШ долларига тенг.

таси бўрдоки, 40-50 сер гуруч (280-350 кг), ўнтагача тикилган тўн, 5-6 кути (коробка) новот (ўрта ҳисобда ҳар кути 5 кг.дан), 10-15 сер (70-100 кг) турли хил ширинликлар, кўшимча сифатида мавсумга қараб ҳўл ёки курук мевалар ҳам, аёллар учун 20-25 кийимлик сарпо, 200 та майда рўмолчалар ҳамда кўрпаликлар учун 100-150 кг. чигити олинган тозза пахта қаъда сифатида солинади.

Ушбу жараёнда қизнинг яқин эркак қариндошлари ва қишлоқ оксоқолларидан 5-6 киши иштирок этиб, ушбу жараённинг гувоҳи сифатида фаолият кўрсатишлари билан бир қаторда ўзларининг «калин солув (баъзи ҳудудларда «кардесини пичув»)» жараёнидаги фаол иштироклари ва маслаҳатлари билан қалиннинг элда мавжуд меъёридан чиқмаслик ҳолатларини назорат қилиб, тартибга солиб боради. Қалин меъёри икки нусхада рўйхат қилиниб, бир нусхасини совчилар олишади, иккинчи нусха қиз томонда қолади. Дуо қилиниб, совчилар олиб келган ширинликлар улашилади. Ушбу маросим «ширинихўрлик» деб аталади.

Бир ҳафта – икки ҳафтанинг орасида элга кичикрок тўй бериб, дуо олинади. Бу «фотиҳа» (баъзи ҳудудларга «қуймақ») дейилади. Ушбу маросимда қалинда белгиланган миқдор таркибидан куёв томондан 20 сер (140 кг.) гуруч, 2 мол, белгиланган ширинлик ва меваларнинг ярмиси олиб келинади. Ушбу маросимда куёвнинг отаси ҳам қатнашиб, қишлоқ мулла-имоми томонидан куббе ўқилади. Куёвнинг отаси ўз ўғлининг номидан қабул қилади. Ушбу жараёндан бошлаб, қиз куёвнинг ярим никоҳига қирган ҳисобланиб, оналарининг розилиги асосида икки ёшнинг учрашишлари ҳам таъқиқланмайди.

Баъзан куёв томон фотиҳа тўйи маросимида кўрпалик мато ва пахта олиб келади, айрим ҳолатларда фотиҳа тўйи ўтгач олиб келинади.

Фотиҳа тўйи ва никоҳ тўйи орасидаги муддат куёв томоннинг имкониятига қараб олти ойдан икки ва ҳатто уч йилгача давом этиши мумкин. Бу давр мобайнида ёшларнинг учрашишларига монеълик бўлмаганлиги сабабли, айримлари фарзандлик ҳам бўлишлари мумкин. Никоҳ маросимидан сўнг

куёв ва келинни чимилдикка киритиб, қизлар иштирокида «Оқшов» ва «Шав хина» удумлари бажарилиб, бунда асосан «қўл ушлатар» ва «ойна кўрсатар» маросимлари бўлади. «Кампир ўлди», «Ит қабар», «Чирок айлантлар» ва бошқа удумлар йўқолиб кетган.

Илгари, яъни «шуравий уруши»⁶⁰ гача, ва ундан сўнг 5-6 йил кейин ҳам никоҳ тўйидан сўнг, қиз ўз отасининг уйида қолиб, куёв вақт-вақти билан куёвлар келиб, «қанниқ ўйнаб» кетар эди. Бунда ҳар келганда харжи, яъни бир кийимлик мато ва ширинликлар олиб келган. Харжиси бўлмаса қизнинг онаси баъзан куёвга йўл бермаган. Яъни уйига киришга ижозат бермаган. Шу жиҳатдан висол учрашувини интиқиб кутган куёв бор имкониятини ишга солиб, ҳар келганида нимадир олиб келиб, қизнинг онасининг кўнглини овлашга интиланган. Бунда албатта келин учун алоҳида совғалар олиб келиб, булар «куёв харжи»га кирмаган. Ушбу маросимнинг давом этиши илгари асосан қалин микдорининг юқорилиги; куёв томоннинг бир икки йилда белгиланган қалинни тўлай олмаслиги бўлса, иккинчи томондан жамиятдаги сокинлик ва осойишталик билан белгиланади. Сокинлик таъсирида шиддат сезилмайди. Замон шиддатли бўлса, шиддатнинг даражасига қараб, эҳтиёткорлик талаб этилади. Бундай эҳтиёткорлик ҳар бир нарса шиддатли ҳаётнинг ғирромликлари сабабли бошқа қўлларга ўтиб кетмасдан, ўз эгасига топшириш масъулиятини юклайди. Шуни ҳам эътибордан четда қолдирмаслик лозимки, атрофда турфа маданиятлар таъсири ҳам маданиятларнинг ўзаро яқинлашувиға шароит яратади. Никоҳ тўйини белгилаб, қизни тезроқ эгасига топшириш одати ривожланмоқда. Буни биринчидан маданиятларнинг ўзаро яқинлашуви туфайли бўлса, иккинчи томондан нотинч замона жабрлари ҳукмронлиги шароитида яна қўшимча кўнгилсизликларнинг олдини олишга қаратилган интилиш сифатида баҳоламоқ лозим.

Хуллас, бугунги кунда Амударё ортида яшовчи миллатдошларимизда никоҳдан сўнг қиз куёвниқига узатиб

⁶⁰ 1978 йилда собиқ СССРнинг Афғонистонга кириши назарда тутилмоқда.

келинади. Куёв томон катта тўй қилиб, мол сўйиб, элга ош беради. Ҳофиз ёллаб, қизлар давраси алоҳида, йигитлар давраси алоҳида тарзда концертлар уюштирилиб, базм қилинади. Бунда қизлар даврасида фақатгина куёв иштирок этиши мумкин. Яъни куёв билан келин давра четида тик туришадилар, даврада ҳофизлар куйлашиб, қизлар рақсга тушишади. Ҳофизлар асосан эркаклардан иборат бўлади.

Афғонистон шимоли мураккаб этник жараёнларни ўзида; мужассам этган худуддир. Унда ўзбек миллати таркибидаги барча элат ва уруғ вакиллари учратиш мумкин. Бу элат ва уруғлар орасида умумий ўзбек миллатига мансублик, шунингдек, миллатга хос бўлган яқдил жиҳатлар билан бир қаторда ҳар бир элат ёки уруғнинг маданий-специфик хусусиятлари ҳам мавжудки, уларни эътироф этмаслик, мумкин эмас. Ўзбек миллати таркибида тўғал уруғи Ўзбекистон худудида бугунги кунда учрамайди. Лекин, Тожикистоннинг Афғонистон билан чегарадош худудларида, яъни Кўлоб минтақасининг Фархор ва Москва туманларида тўғаллар истиқомат қилишмоқда. Афғонистонда ҳам тўғаллар Қатаған минтақасида истиқомат қилишиб, ўзига хос маданий анъаналари билан бир қаторда ўзбек миллатининг яхлитлигини таъминлаб келмоқда. Тўғалларда ҳам этнографик жараёнлар ўзбекларнинг бошқа элат ва уруғлари билан умумийлик жиҳатлари кўп бўлсада, айрим хусусийликка ҳам эгадирлар.

Тўғалларда чақалок туғилгач, уч-тўрт кунда қишлоқнинг обруйли аёллари иштирокида бешикка солув маросими ўтказилиб, от қўйилади. Йигирма кунда ақиқа, етти яшаргача суннат тўйи ўтказилиб, суннат қилинади.

Вояга етгач, икки эркак совчи бўлиб, йигитнинг ота-онаси томонидан маъқулланган қизнинг уйига боради. Қизнинг ота-онаси уч-тўрт кун муҳлат олиб, «маслаҳатлашайлик» дейди. Ушбу муддатда совчилар яна боргач, агар йигит томон маъқул бўлса қизнинг ота-онаси розилик бериб, тўй харажатлари ва қалин миқдори белгиланади. Жумладан, гуруч 70 сер (1 сер = 7 кг), қизнинг маҳри, яъни қалин 2,5 лак афғони (5 минг долларга тенг), мол — 8 та, шундан бир новвос, тўрт бўрдоки, пахта ёғи —

15 сер, кўрпа-тўшак учун пахта – 25 сер. Бодом – 3 сер, писта – 1,5 сер, кишмиш – 2 сер, ширинликлар – 15 сер, олма – 3 сер, кажолу (картошка) – 10 сер, пиёз – 5 сер, чой – 0,3 сер (2 кг). Келинга либос – 4 кўйлак, 2 туфли, косметика, узук, сирғалар, шунинг икки жуфти тилладан, учта аёллар сумкаси, 200-300 дона бир-бир ярим литрлик ичимликлардан солинади.

Ушбу жараёндан сўнг, ўн кун ичида фотиҳа тўйи берилади. Бунда куёвнинг онаси бошчилигида, куёвнинг онаси, аммаси, холаси, умуман яқин қариндошларидан жами йигирма аёл, дап чалишиб, тангана билан келиннинг уйига йўл олишади. Куёв томондан тўрт майда мол, талаб қилинган қалин ва тўй харажатларининг бир қисми олиб борилади.

Қизнинг отаси икки кўйни сўйиб, яқин қариндошлар ва кишлоқ аҳлини таклиф этади. Зиёфатда қовурма ёки даши (гўшт ва пиёз қўшиб қовуриладиган овқат) тортилиб, ош дамланади. Зиёфат якунида куёв томондан келган аёлларга сарполар килиниб, иззат-икром билан кузатилади. Куёвнинг яқин эркак қариндошларига 2-3 желак, куёвга эса – ёқаси тикилган ок кўйлак-иштон, костюм-шим, пальто, васкарт, желак, дастрўмол, соқол олувчи электр машинаси, соат ва ручкадан ҳар қайсисидан бир жуфтдан солинади.

Куёв томоннинг имкониятига қараб, никоҳ маросими бир-икки йилнинг орасида бўлиб ўтади. Бу даврда қизнинг маҳридан кутулиш керак. Никоҳ тўйига куёв томондан икки майда мол, ўн сер гуруч, 2-3 сер ёғ, келиннинг ота-оналарига сарпо мукамал берилади. Вакиллар шохид бўлгандан сўнг мавлавий никоҳ ўқийди. Куёвни чимилдиққа киргизиб, ойна кўрсатув маросими бўлади. Никоҳ ўқиш маросимида ширин сув ҳам қўйилиб, никоҳдан сўнг икки ёшга ичирилади. Сўнг куёв ва келинни кенгроқ майдонга олиб чиқиб, ёнма-ён қўйишиб, кутлаб, куёвнинг дўпписига пул кистирадилар. Бу маросим «сузилтурув» дейилади. Айрим ҳудудларда келин ва куёвни сузилтириб, аёллар дап чалишиб ёки магнитофон қўйишиб, хурсандчилик қилишади.

Келиннинг отаси қизига рангли телевизор, электр ҳосил килувчи генератор, газ, фонар (чироғи дасти), икки дона Эрон

гилами, 10-15 жуфт кўрпа-тўшак, гарнитур килиб куёвникига жўнатади. Сўнг келини куёвникига узатиб келишади. Бу ерда ҳам қариндошлар ва қишлоқдошларга тўй берилади. Биринчи кеча куёв ва келин чимилдикнинг ичида, келин томондан икки аёл эса чимилдикнинг орқасида ётишади. Иккинчи куни бет очар маросими бўлиб, келин салом бўлади.

Шу тариқа уч кун давомида келин томондан тўртгтадан аёл келишиб, сарпо кийиб кетишади. Умуман, ушбу одатлар, туркий халқларда, хусусан, ўзбек миллатини ташкил этувчи этник компонентларнинг турмуш тарзида учрайдиган одатлардир.

Этнография: Туркистон минтақаси

Афғонистонда бундан йигирма-ўттиз йиллар илгари хомиладор аёллар ўз уйида ёки онасининг уйида туғишган. Бунда ҳар бир қишлоқда тажрибали доялар амал қилишган. Туғилган чақалоқнинг киндигини доя, ёки жараёнда катнашаётган тажрибали аёлларнинг бири томонидан кесилган. Бунда доя ва киндик кесган момога бир кўйлақлик сарпо берилган. Кесилган киндик 6-12 ой давомида сакланиб, сўнг ташланган.

Афғонистонлик ўзбекларда чақалоққа ақиқа тўйи ўтказиш анъанаси мавжуд эмас, ушбу анъана афғонистонлик арабларда мавжуд бўлиб, чақалоқ бир ҳафталик бўлган вақтдан бошлаб, то қирки чикқунча бўлган вақт мобайнида ўтказилади.

Ўзбекларда чақалоққа ном қўйиш у туғилгач, бир ҳафталик бўлгандан сўнг, яқин қариндошлар иштирокида, чақалоқнинг қулоғига азон айтиб, «номи фалончи бўлсин», дейилади. Сўнг, қўшни ва ташриф буюрмаган қариндошларга лаганларда курук мева ва ширинликлар юборилиб, номи маълум қилинади. Чақалоқларга Бобурий ҳукмдорлар номлари ва исломий номлар қўйиш анъанага айланган. Чақалоқ айрим ҳудудларда ном қўйилгач, айрим ҳудудларда қирқи чикқач ва баъзи минтакаларда боши сал қотсин деб уч ойлик бўлгач бешикка солинади. Жумладан, Сарипул ва Шибирғонда уч ойлик бўлгандан сўнг бешикка солиш анъана бўлган.

Бешикка солишда кўпни кўрган, серфарзанд, барча фарзандлари бешикка беланиб мукаммал ўсган кайвони аёл томонидан амалга оширилади. Чакалоқни бешикка белаш жараёнида кайвони аёл болани қўлга олиб турли усулларни ишлатиб: - Бу ерга қўяйми?, - деб сўрайди. Атрофидагилар: - Йўк, йўк, йўк, - деб жавоб беришади. - Бу ерга қўяйми?, - Ҳа, ха, ха. Кайвони аёл болани бешикка солиб боғлайди ва шундай дейди:

- Кучук ҳабаласа кўркмагин!

Пишак миёвласа кўркмагин!

Эшак ханграса кўркмагин!

Акаларинг урушса кўркмагин!

Суннат тўйи моддий имкониятга қараб тўрт ёшдан ўн икки ёшгача бўлган давр мобайнида амалга оширилади. Элга ош берилиб, улок (кўпқари) ёки кураш берилади. Айрим ҳудудларда фақат элга ош берилади. Ош бериш жараёнида болага янги кийимлар: кўйлак-иштон, тўн, бели боғли, бошида янги дўши кийдирилган ҳолатда тоғаси орқалаб махсус тайёрланган уйга киргизилиб, қалин қилиб тўшалган кўрпага ётқизади. Дойралар чалинади. Тоғаси ёки отаси томонидан боланинг устидаги ортиқча кийимлар ечиб олинади. Уста ёш бола олатининг ортиқча терисини юқорига жамлаб, камиш билан қисиб, ортиқча терини поки билан кесиб олади. Чакқонлик билан олдиндан куйдирилган пахтани босиб, қон кетишни тўхтатишга ҳаракат қилади. Атрофдагилар ачишишдан йиғлаётган болани юпатиш учун қўлига пул, оғзига эсâ ширинлик соладилар. Кесилган терини пахта куйдирилган идишга солиб, жароҳат тузалгач, кесилиб қуриган тери ҳам ташлаб юборилади.

Етти-саккиз ёшда тиш тушса: Эски тишимни ол, янгисини бер, деб осмонга отилади. Қизлар узатилиши 14-15 ёшдан, ўғил болалар уйлантирилиши 16 ёшдан бошланади.

Қизнинг уйига совчи юборишдан олдин, йигитнинг аёл қариндошлари қизнинг онаси билан учрашишиб, ўз ниятларини билдиришади ва ушбу ишнинг бўлишини ёки бўлмаслигини билиш мақсадида қизнинг онасининг кўнглига қўл соладилар.

Қиз томонга йигит томон маъкул бўлса: Қисмати билади, тақдири билади, дейди. Маъкул бўлмаса: «Қизимиз хали ёш», «Ўзимизнинг қариндошларга керак» ёки «Айтилган» дейди. Агар розиликка ишора бўлса, куёв томондан қишлоқ оқсоқоллари ёки қариндошлардан 2-3 киши қизни кига совчиликка боради. Қизнинг отаси: «Биз розимиз» дейди. Ва қалин миқдорини хатга ёзиб беради. Қалин миқдори Туркистон минтақаси ўзбеклари орасида қуйидагича: Икки минг АҚШ доллари, қавм-қариндошларга сарпо, кўрпа-тўшак учун матолар, чигити олинган пахта, келинчакка кийим. Буларга ўрта ҳисобда уч минг АҚШ доллари харажат бўлади. Булардан ташқари 5-6 кўй, 20 сер гуруч, ёғ. Хуллас, келинга оғиз очиб, то узатиб келгунча ўрта ҳисобда ўн минг АҚШ доллари харажат бўлади. Умуман, қизнинг қалини Қатаған ва Туркистон минтақалари ўзбеклари орасида айрим кичик деталларни ҳисобга олмаганда деярли бир хил.

Ўзаро дуо қилишиб, фотиҳа кунини аниқлайдилар. Ушбу маросимда Туркистон минтақасида дастурхонга ош тортилмасдан, нон синдирилиб, майиз ва ширинликлар дастурхонга қўйилиб, иштирокчилар олдига биттадан оқ ёки рангли кичик рўмол қўйилади. Шу боис, афғонистонлик миллатдошларимиз орасида:

«Совчиларни юбориб,
майиз билан нуқул сочинг,⁶¹
ўзингиз қайрилиб қочинг», деган ибора амал
қилади.⁶²

Ҳар бир иштирокчи, рўмолга нон, майиз ва ширинликлардан олиб, тугиб кетиши шарт. Бу одат яхши ниятда, оила-аъзоларига ҳам улашиб, уларни ҳам мана шундай хурсандчиликка етказсин. Маъносида бўлиб олиб кетилади.

⁶¹ Нуқул – пуштун тилидан «ширинлик», «қандолат маҳсулотлари» маъносидаги сўз.

⁶² Тўй базмлари, унда айтиладиган кўшиқлар ҳақида гап кетганда Туркистон минтақасида Жузжонлик шоир Садриддин Интизорнинг:

«Отажон раҳм қилиб, лутфи қаримона қилинг, менга тўёна қилинг.

Биргина кизга мени тўхтатиб ҳамшона қилинг, менга ҳамхона қилинг», - деб бошланувчи шеърига кўп тўхталадилар.

Фотиҳа тўйи куни айтилган нарсаларнинг 70-80 фоизини олиб келишлари лозим. Фотиҳа тўйига кишлоқ ахли ва қариндошлар таклиф этилиб, қизларини турмушга бераётганликлари ҳақида халққа маълум қиладилар. Ушбу маросим халқ орасида «ширинихўрлик» дейилади. Фотиҳа тўйдан сўнг қизнинг онаси қизининг келинлик сепини, кўрпа-тўшакларини тайёрлаш пайдан бўлади. Фотиҳа тўйдан сўнг етти кундан беш ой муддат мобайнида «Ижоб қабул» маросими бўлиб ўтади. Ушбу маросим куни ҳар икки томоннинг келишуви совчилар воситасида белгиланади. Ушбу маросим ҳам ўзига хос харажатни талаб қилади. Шу боис куёв томоннинг моддий имкониятларига қараб, фотиҳадан сўнг беш ойгача чўзилиши мумкин. Маросим билан боғлиқ анъаналар ўтказилади. Дастлаб, «Ойнашарбат» ёки «Ойнашароб» маросими ойнага келин ва куёвнинг биргаликда қараб, бир-бирларини ойнада кўришдан бошланади. Бир бирини ойнада кўришгач, келиннинг янгалари томонидан тайёрланган шакарсув ичирилади. Келин ва куёв тик турган ҳолда ойнага қарайдилар, шакарсувни ичишгач, яна тик турган ҳолда оёқ босар маросими бўлади. Бунинг учун «куллук қилиш» маросими бошланади. Бу маросимда куёвнинг онаси келинга бирор бир қимматбаҳо тақинчоқ совға қилиши лозим. Сўнг келин ва куёв ўтиришиб, овқатланиш маросими бўлади. Юқорида маросимлар мажмуаси умумий тарзда «Ижоб қабул» маросими дейилади. Маросим охирида келин ва куёв нафсларини бир бирларига бағишлаш маросими бўлади. Бунда келин: «Заважту нафси» (Мен нафсимни сенинг нафсинга ҳамроҳ қилдим) – дейди. Куёв эса: «Тазаважту нафсака» (Мен ҳам нафсимни сенинг нафсинга ҳамроҳ қилдим) – деб жавоб бериши лозим. Кўпчилик иштирокида иқрор бўлинган ушбу аҳду-паймондан сўнг ўзаро учрашишларига ҳеч ким монъелик қилишлари керак эмас.

Фотиҳа билан никоҳнинг ораси уч ойдан икки йилгача давом этиши мумкин. Ушбу даврда Рўза Ҳайит, Қурбон Ҳайит ва Наврўз байрамларида куёв томондан келинга ҳайитлик ва байрамликлар юборилади. Бундай ҳайитликларнинг миқдори қуйидагича бўлиши мумкин: келинга бошдан оёқ сарпо, ота-

онаси, ака-укасига енгилроқ сарпо, ширинликлар ва мевалар: ўрта ҳисобда 500 дан 1 000 АҚШ долларигача харажат бўлади.

Ҳар икки томон тайёр бўлгач, никоҳ куни белгиланиб, совчилар томонидан куёвнинг ота-онасига етказилади. Тўйга ҳозирлик кўрилиб, бу давр мобайнида қалинда белгиланган нарсалар асосан келин томонга берилган бўлади. Сут ҳақининг муайян қисми ва никоҳ тўйида сарфланадиган емишлар қолган бўлиб, булар никоҳ тўйида олиб келинади. Элга ош берилади. Куёв ҳам ҳозир бўлади. Никоҳ маросими никоҳ тўйида ўқилади. Қиз вакилни белгилайди. Вакил сифатида келин истаган кишисини белгилаш ҳуқуқига эга. Вакил белгиланган дақиқадан бошлаб киздан салоҳият кетиб, келиннинг ҳақ-ҳуқуқлари вакилга ўтиб, у насия ва нақд маҳрни белгилайди.⁶³ Насия ва нақд маҳрнинг миқдори ўрта ҳисобда 1 000 АҚШ доллари атрофида белгиланади. Вакилга совға сифатида тўн ва салла берилади. Вакил кўнмаса яна кўшимча совға берилади. Агар вакил жуда оғир шартлар қўйса, келин қайтадан ўз вакили сифатида бошқа кишини тайинлаш ҳуқуқига эга. Вакилни рози қилишгач, мулла (кўпинча мавлавий) томонидан пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) томонидан бажарилган суннат сифатида хутба ўқилади. Хутба ўқилгач келин тўлик равишда куёвнинг никоҳига кирган ҳисобланади.

Халқ қаҳрамонликлари

Жанике ботирнинг неваралари Афғонистонда истиқомат қилишади. Ҳожи Қурбон Намазкул ўғлининг гувоҳлик беришларича Жанике, ботирнинг ботирлиги шу даражагача етканки, Ҳисор беклиги худудида бир йўлбарс пайдо бўлиб, олти ой давомида гоҳ у қишлоқ, гоҳ бу қишлоқда моллар ва одамларга талафот етказа бошлайди. Бекликдаги аскарлар эплаёлмагач, Жанике батир йўлбарс билан курашга бел боғлайди. Темирчиларга махсус найза ясашиб, бир неча кун пойлаб, йўлбарснинг йўлига чиқади. Йўлбарс билан бир неча

⁶³ Маҳр, шариат бўйича эру-хотин мабодо ажралсалар эркак киши томонидан тўланадиган пул ёки мол. Доимий яшасалар шу пулга эр ўз хотинига нимадир олиб бериши лозим. Урф бўйича насия ва нақд маҳр асосан талоқ учун белгиланади.

соатлик курашда йирткични холдан тойдириб, найзага санчиб олиб, Ҳисор беклигига кўтариб келади. Кўпчиликнинг кўзи туфайлими ёки йўлбарснинг хислатиданми, кунлар ўтиб ботирнинг икки кўзи оқиб тушади. Жанике ботирнинг қахрамонлиги Бухоро амиригача етиб бориб, амирликдан махсус фармон асосида 40 қўшлик ер ажратади (Бир қўшлик тахминан 10 гектарга тенг).

Ҳожи Курбоннинг момо томонидан бобоси (чолотаси) Омон Маманазар йигирманчи асрнинг 30-йиллари 35-40 ёшларда эканлигида бой сифатида қирқ-элликтача эркаклар билан биргаликда қиш ойида сибир қилинади. Қатағон қилинганларни Россиянинг шимолида бир ой давомида дарахт кесдирган. Совук ва очлик туфайли бир қисми вафот этишган. Қолганлари дарахт арралаб кепagini еб кун кўришган. Омон гавдали полвон бўлганлиги боис бир ўзини поезд станциясига бир вагон урни туширишга олиб боришган. Иш давомида Омон эски чопон (дареву) ининг астарини йиртиб, ун солган, салласининг ораларига ун солган. Ҳатто баданига сув ишқалаб ҳўллаб ун ёпиштириб чиккан. Кечкурун казармага қайтгач ун ва ҳосил бўлган хамирларни йиғиб, олов ёқиб, чўғнинг тагига кўмеч пиширишиб, куч тўплаб бакувват бўлгач, Омон бошчилигида ўндан зиёд йигитлар поезд станцияси томон қочишганлар. Ўрмонда адашишиб, болали сухуннинг болаларини камашгач, она-сухун ҳам пайдо бўлади. Уни тутиб сўйиб ейишади. Сухуннинг болаларини ҳам сўйиб, гўштларни оловда топлаб, йўлга озуқа сифатида олишиб, станцияга қараб юра бошлайдилар. Станция атрофида пайт пойлаб вагонларнинг устига жойлашишиб, поезд жўнагач вагон ичига кирадилар. Шу тариқа станцияларда вагон устига чиқиб, тагига ёпишиб, баъзи ҳолатларда бир-биридан адашишиб, юрганда поезд тагида қолишиб, йўлга чикқанларнинг ярмидан кўпи вафот этади, адашади ёки қўлга тушади. Омон билан биргаликда икки-уч киши уч ой йўл юриб қишлоққа етиб келади ва Омон Афғонистонга ўтиб кетади.

Орзукул кўрбоши Афғонистон шимолида 1929-1930 йилларда ёш, ғайратли кўрбоши сифатида Иброҳимбекнинг

муваффақиятларини таъминлаб турган. Иброҳимбек советлар худудига ўтиб, таслим бўлгач, Ўтанбек афғонлар томонидан қўлга олиниб, шаҳид этилади. Орзикулдан икки ўғил икки қиз қолиб, катта ўғли Муртаз Самангонда туғилиб, Ишкамишда яшаган.⁶⁴ Ўғиллари ҳам ғайратли ва шижоатли бўлиб, ўша давр афғон ҳукуматининг маҳаллий туркий халқларига нисбатан талончилик сиёсатига қарши ҳаракатларда қатнашиб, тажовузли кучларга таҳдид солиб турган.⁶⁵

Иброҳимбек феномени

Иброҳимбек 1926 йил 21-июнь, ҳафтанинг душанба куни, Қурбон ҳайитининг биринчи куни эллик қуролланган йигити билан Амударёдан Афғонистон худудига ўтадилар. Иброҳимбек гуруҳи иккига бўлиниб, йигирма беш йигити Афғонистон худудига сал илгари ўтган оилаларини ахтариб, Алиобод йўналиши бўйлаб кетишади. Иброҳимбекнинг ўзи қолган йигирма беш йигити билан маҳаллий оксоқоллар ҳамроҳлигида Рустокка ўтади. Рустокда уни ҳоким ва Русток бургути⁶⁶ кутиб олиб, бир кечаю-кундуз меҳмон қилади. Эртасига Рустокнинг ҳокими Иброҳимбекни Хонободда ҳоким кутаётганлигини айтиб, махсус кишилар ҳамроҳлигида Хонободга кузатади.

⁶⁴ Орзикулбек ҳақидаги маълумотлар Мозори Шариф шаҳрида истикомат қилувчи 73 ёшли Ҳожи Абдуҳолик Йўлдош ўғлидан ёзиб олинди.

⁶⁵ Ўтган асрнинг етмишинчи йиллари Муҳаммад Довуд ҳукмронлиги йилларида аҳолидан ҳосил йиғиш арафасида маҳаллий ҳокимиятдан келиб, натура шаклда солиқ йиғиб кетиш ҳоллари авж олганлиги туфайли. Орзикулбекнинг ўғиллари агрофига йиғитларни йиғиб, қишлоқлардан солиқ йиғиб, араваларга ортиб, олиб кетаётган маҳаллий ҳукуматдорларнинг рўпарасида пайдо бўлиб: «Ассалому алайкум саввора, аз ин Довуд ҳақ дора, ё надора?», - деб сўраркан. Табиийки, ҳукумат вакилларининг бошлиғи: «Ҳақ дора», деб жавоб берар, унга жавобан : «Ҳақ дошта боша, вардора ё навардора?», - деб сўрар, йиғитларнинг вазохатидан қўрққан маъмурлар: «Вардора» деб жавоб қайтарар, натижада аҳолидан тортиб олиб кетилаётган ҳосил (буғдой, шоли, арпа, нўхат)нинг муайян қисмини йиғитлар тортиб олишиб, халққа тақсимлаб берар эканлар.

(Дарий тилидаги суҳбатнинг таржимаси: «Ассалому алейкум эй отлик, бундан Довуднинг ҳам ҳақки борми ёки йўқми? – Ҳақки бор! – Ҳақи бўлса, олайликни ёки олмайликми? – Олинг!»).

⁶⁶Бургут - ўша пайтда Афғонистон худудидagi минтака милиция кучларининг бошлиғи.

Хонободда Иброҳимбекни вилоят ҳокими Сулаймонхон ва вилоят ҳарбий гарнизони бошлиғи – гунмишер⁶⁷ қабул қилади. Иброҳимбек Хонободда ўн кунларча тургандан сўнг Сулаймонхон ўз қабулига таклиф қилади. Ва у ердаги суҳбатда Кобулдан Омонуллахондан Иброҳимбекни йигитлари билан Кобулга жўнатиш ҳақида кўрсатма олганлигини маълум қилади. Иброҳимбек ўз йигитлари билан Хонобод-Кобул йўналиши бўйлаб йўлга чиқиб, бир ҳафтадан сўнг Кобулга етиб борадилар. Кобулда аэродром яқинидаги саройдан Иброҳимбекка махсус жой ажратилади. Беш-олти кун у ерда тургандан сўнг Кобул бўйлаб эркин ҳаракатланиш ижозатини олади ҳамда Қалъаи-Фотуга Саид Олимхон хузурига отланади. Олимхон ўтиш сабаблари ва жараёнлар тафсилотлари билан танишгач, Иброҳимбекни Қалъаи Фотуда қолишга таклиф этади ҳамда ўз ҳисобидан бир минг беш юз рупия ойлик белгилайди.⁶⁸ Шунингдек, Омонуллахон ҳам ойига беш юз рупия ойлик тайинлаб, ушбу ойлик ойма-ой афғон амалдорлари томонидан Иброҳимбекка етказилиб турилади. Иброҳимбекнинг қавми ҳамда кўп сонли йигитлари Кундуз минтақасидаги Алиобод (Айлобод)га йиғилганлиги сабабли, Иброҳимбекнинг илтимоси асосида Афғонистон ҳукмдори Омонуллахон томонидан Алиободнинг юқорисида Лоламайдон қишлоғининг тепа қисмидан Иброҳимбек қавми ва йигитларига 16900 жириб лалми ва тоғлик ердан ажратиб беради.⁶⁹ Ушбу тўрт минг гектарли майдон «Шикоргоҳи лақайҳо» деб номланиб, у ернинг асосий қисми тоғлик бўлгани учун Иброҳимбекнинг йигитлари овчилик қилишади. Лоламайдоннинг тепароғида тегирмон ва «жувози санги» солиб, айна пайтда ҳам уларнинг қолдиғи мавжуд.⁷⁰ 1929 йили Иброҳимбек шимолга келгач, маълум муддат ушбу худудда истикомат қилади. Алиобод атрофида беш юз хўжалик

⁶⁷ Гунмишер - полк кўмондони.

⁶⁸ Уша пайтда афғон ҳарбийларининг ўртача ойлиги ўттиз рупия бўлган.

⁶⁹ Ушбу маълумотлар Кундуз минтақасида истикомат қилувчи 67 ёшли Ҳожи Мамедислом Ҳожи Гойибназар ўғлидан ёзиб олинди. Агар 4,5 жириб бир гектар деб оладиган бўлсак, бу ўрта ҳисобда тўрт минг гектар ер бўлади.

⁷⁰ Элатдошларимиз баҳор пайти ушбу адирда лолаларнинг кўплиги айтиб: «Лола майдон лол майдон, Жугириб чихтим бир майдон», иборасини тез-тез қўллайдилар.

истикомат қилувчи Завре-Тайир кишлоғи бўлиб, ўша йиллари лақайнинг курдек уруғи жойлашган бўлади. 1929 йили Иброҳимбек шу кишлоқда Майхуван чечега уйланади. Ҳокимиятга Нодирхон чикқач, Иброҳимбек вазият тақозосига кўра унинг ҳокимиятига қарши кураша бошлайди. Нодирхон Иброҳимбекка қарши кучлар, яъни пуштун қабилалари ва ҳазораларни қайраб: «Қалласи меники, моли сеники», деган шиорни ўртага ташлаб, умумий «ашрор»га қарши урушга рағбатлантирган.⁷¹ Натижада Нодирхонга қарашли кучлар тинч аҳолини ҳам талон-тарож қилишга асосий эътибор қарата бошлайдилар.

Элатдошларимиз афғонлар билан бўлган бир жанг тафсилотини қуйидагича сўзлаб берган эдилар: Иброҳимбек ўзи Сиёб ва Ишкамишдан қарор топганда, Нодиршоҳ буйруғи асосида Иброҳимбекка қарши кучлар тўпланаётганлиги ва бунга Данди Ғурида ҳам минглаб нафар ҳазоралар ҳам афғонларга қўшилмоқчи эканлиги тўғрисида маълумот олади. Натижада лақайларни уч гуруҳга бўлиб, биринчи гуруҳга курдеклардан Нодир авлиёни, иккинчи гуруҳга Алимардон додхоҳни, учинчи гуруҳга Мулла Аҳмадни бошлиқ этиб тайинлаб, мудофаада бўлишларини, ҳеч қачон биринчи бўлиб хужумга ўтмасликларини тайинлайди. Афғонлар томонидан хужум уюштирилиб, Нодир авлиё шахид этилгач, Иброҳимбек умумий хужумга буйруқ беради. Нодиршоҳ кучлари енгилди. Бир муддат ўтгач, Банги, Сиёб ва Бурка йўналишида уч минг «қалта пўстинлар» ташланади.⁷² Улар ҳам енгилиб, тум-тарақай қочишади. Ҳонободга кетиш сойида «фиркаи Ҳонобод» хужум уюштиради.⁷³ Бу сафар Эгамберди ботир етиб келиб, йигитлари билан фирканинг тўпхонасини босади. Тўп майдаланади. Ҳукуматга қарашли кучлар пароканда бўлиб қочгач, Иброҳимбек уларни нима қилиш лозимлиги тўғрисида уламоларга мурожаат этади. Уламолар Иброҳимбек қўшинининг хужумга ўтишини маъқулламайди. Балки, фақат мудофаада

⁷¹ Ашрор – араб тилидан душман, ёғий.

⁷² Қалта пўстинлар – афғонларнинг бир қабиласи.

⁷³ Фиркаи Ҳонобод – Ҳонобод шаҳрида жойлашган ҳукуматга қарашли дивизия.

бўлишни, афгонлар хужум қилган тақдирдагина уларга қарата ўк отиш лозимлигини тайинлайдилар. Демак, Иброҳимбек зарур пайтдагина хужумга ўтиб, асосан мудофаада бўлиб, халқни душман талон-тарождларидан ҳимоя қилиб турган.

Иброҳимбек совет ҳудудига ўтгач, Нодирхон ҳукумати муҳожир ўзбеклардан Иброҳимбекка яқин кишилар сифатида минг хўжалиқни «назар банди» қилиб,⁷⁴ жанубга, минг километр масофа бўлган Покистон билан чегарадош ҳудуд Ҳелманд вилоятининг Лашкаргоҳ шаҳри яқинидаги Чангносур қариясига ҳамда Наҳри Сирож улусволисига пиёда сургун қилади. Ҳелман вилоятига лақайлардан юз хўжалиқ, жумладан Иброҳимбекнинг кенжа хотини Майхуван чече акаси Ҳожи Мустафоқул оиласи билан ҳайдалади. Дўрманлардан тўрт юз хўжалиқ, катағанлар ва ўзбекнинг бошқа қавмларидан беш юз, жами минг хўжалиқ сургун қилинган бўлса, миллатдошларимизнинг гувоҳлик беришларича сургун қилинганларнинг бир қисми давомли йўл аззоби, очлик ва сувсизликдан йўлда ҳалок бўлган бўлсалар, бир қисми Ҳелманд вилоятига етиб боргач, жануб ҳавосининг ҳаддан зиёд иссиқлиги туфайли ҳалок булишади. Бугунги кунда Ҳелман вилоятининг Лашкаргоҳ атрофида беш юз хўжалиқ ўзбеклар истиқомат қилишиб, шундан ўттиз хўжалиги лақайлардирлар. Элатдошларимизнинг гувоҳлик беришича, Иброҳимбекнинг кенжа хотини Майхуван чече ўтган аср етмишинчи йиллар ўрталаригача ҳаёт бўлиб, умрининг охиригача бекка содиқ қолиб, мотам тутиб кўк кийимда юрган экан.

1929 йилнинг апрель-май ойларида Виталий Примаков (Витмар – Рагиббей)⁷⁵ бошчилигида минглаб совет кўшинлари авиация ёрдамида Афғонистон шимолига кириб, ҳарбий хужум уюштиради. Ушбу уруш ҳам қизиллар томонидан тинч аҳоли орасида, жумладан афғон, ҳазора ва туркий халқлар яшайдиган

⁷⁴ Назар банди – назоратдаги шартли маҳбуслар.

⁷⁵ «Витмар», «Рагиббей» - 1929 йил Афғонистонга киритилган большевиклар кўшинига бошчилик қилган совет чекисти Виталий Маркович Примаковнинг амалиёт жараёнида чекистлар томонидан қўлланилган хуфёна лақаби ҳамда ҳарбий амалиёт номи.

кишлокларда талон-тарож ва босқинчилик ишлари билан давом этади. Ўтган асрнинг саксонинчи йиллари яна совет кўшинлари Афғонистонга киритилгач, яна юкоридаги ҳолат такрорланади. Яъни, аксарият урушларда адолатсизликлар ҳукмрон бўлиб, зўравонлик ишлари кўзга ташланади. Шу боис, қавмдошларимиз туркий халқлар ижтимоий-тарихий тараққиётидаги ҳамда Афғонистондаги охириги юз йил ичидаги ҳарбий ҳаракатлар орасидаги паралелл нуқталарни эътироф этиб: «Шуравий авғонга язна (почча), туркийларга тоға болади», деган иборани ишлатишни хуш кўрадилар.

Афғонистонда Иброҳимбек феномени туркий халқлар бирлигини таъминлашда муҳим омил бўлиб, гарчи ушбу ҳаракат афғонлар томонидан бостирилган бўлсада, лекин муайян муддатда туркий халқлар, жумладан ўзбек этносининг ўзлигини англашида зарурий ўрин тутган. Инқилоб йиллари муҳожир сифатида ўтган миллатдошларимизнинг аксарияти, кейинчалик ҳам ўзини Иброҳимбек атрофидаги йигитлардан билиб, гарчи ўзлари лақай элатига мансуб бўлмасаларда, «Лақай» этнонимини сифатловчи, қахрамонлик атамаси сифатида қабул қилганлар. Масалан, Балхда Чори Лақай, Саттор Лақайлар асли кўнғирот элатига мансуб бўлсаларда, Иброҳимбекнинг қахрамонликлари ҳаққи-ҳурмати Лақай лақабини қахрамонлик атамаси сифатида қабул қилганлар. Бундан ташқари Қундуз вилояти истиқомат қилувчи туркманларнинг бир уруғи бошлиғи Ойша Бек исмли аёл, ўзига Бек тахаллусини Иброҳимбек қахрамонликларининг ҳаққи-ҳурмати ҳамда унинг руҳига эътиромининг чексизлиги туфайли қабул қилганлигини эътироф этган эди.

Афғонистонлик ўзбеклар миллий тафаккурида Иброҳимбек феномени миллатни бирлаштирувчи қахрамон сифатида ҳурмат қилинаётганлиги муҳимдир. Таҳор вилоятида Пирмуҳаммад кўмондоннинг эътироф этишича «Иброҳимбек, Лақайнинг номи Афғонистонда таҳоратсиз тилга олинishi гуноҳ ҳисобланиши» ушбу феноменнинг юксаклигидан далолатдир.

Туркий халқлар хусусан ўзбеклар ҳаётини тулпорсиз тасаввур қила олмайдилар. Миллат вакиллари учун от — улар ҳаётининг мазмунидир. Шу боис, халқимизда: Бир кун умринг бўлса от ол, икки кун умринг бўлса хотин ол, деган мақол амал қилади.

Ватандошларимизнинг ҳикоя қилишларича Ватанда, яъни шарқий Бухорода большевиклар босқини шароитида қуролли йигитлар ўз отининг агрофида ётиб ухлашганлар. Босқинчилар шарпаси яқинлашавергач, от ўз эгасини уйғотган, уйғонмаса оёғидан тишлаб ўйғотган. От эгаси отини миниб қишлоқдан чиқиши биланок, қишлоқни босқинчилар босган. Бундай ҳолатлар Афғонистонда ҳам кўп бўлганини ватандошларимиз яхши эслашади. Лақай зотли отларнинг ўргатилганини тахликали йилларда эгари олинмасдан мустаҳкам қозикқа боғланмас, ёки қозигини мустаҳкам қокмас эканлар. Чунки, биринчидан ўргатилган от эгаси бўлмаса ўрнидан жилмайди ҳамда ўз эгасидан бошқани миндирмайди. Иккинчидан, қишлоқни душман босса, ярим кечами, кундузми эгаси югуриб, югансиз отига миниши билан от қозикни юлиб, ўзини ва эгасини тахликадан қутқариши лозим бўлган. Хуллас, душманга қарши курашиш масъулияти эгаси билан бир қаторда отнинг ҳам зиммасида бўлган.

Яна бир суҳбатдошимизнинг ҳикоя қилишича Афғонистонга энди ўтган йилларимиз, яъни йигирманчи асрнинг 30-йиллари, бир тиланчи жуда бир абгор отни миниб тиланиб келганда, муҳожир киши синчи экан, отнинг Лақайи, зотли от эканлигини пайқаб, ҳалиги тиланчига рузғоридаги бор-будини бериб, отни сотиб олади. Отни қирқ кун давомида боқиб, тобига келтиради. Зўр йўрға от бўлгач, кўпқари (улоқ)га солади. Афғонистонлик Ғанибой деган киши отга ошиқ бўлиб, 400 жириб ер (80 гектар, 5 жириб = 1 га) тақлиф этади. Отнинг эгаси Ватанга қайтишда шу отда дарёдан ўтишни мўлжаллаб отни сотмайди. Отнинг эгаси Ватанга қайтиш иштиёкида ўтган аср ўттизинчи йиллар охирида вабо касалидан вафот этади. Отнинг ўз эгасига содиқлигини қарангки, уч ой давомида ҳеч нарса емасдан икки кўзидан ёш оқиб тураверган. Шу тариқа от ўлган.

Амударёдан ўтишда ҳам Ватандошларимиздан бирининг бакуват оти бўлиб, бир кун давомида бир неча оиланинг ўтиши дозим бўлган. Саккиз маротиба отини дарёга солиб, қариндошларини ўтказган. Саккизинчи марта дарёнинг саёз жойидаги лойкада тикилиб қолган бир отни лойкадан чиқаришда бели узилади. Шунга қарамасдан сувдан амаллаб чиқаради. Отни ўша ерда сўйишиб, гўштини элга тақсимлайди, юзлаб кишиларни дарёдан олиб ўтган отга садоқат рамзи сифатида унинг калласини кафанлаб кўмадилар.

От доимо инсоннинг суянчиғи, химоячиси бўлишган. Иброхимбек ҳам Мозори Шарифдаги ҳарбий амалиёти шароитида йигитлар билан отларнинг ёнбошига ўтиш усулидан яхши фойдаланган. Хонобод шаҳри яқинидаги ҳарбий амалиётда эса йигитлари билан биргаликда отларнинг қорнига ўзларини боғлаб, душманга кўринмаган ҳолда милтик ва пулемётларда ўт очиб, душманни шошириб, талай муваффақиятларни қўлга киритганлигини Ватандошларимиз фахр билан сўзлайдилар.

Шунингдек, миллатдошларимиз Иброхимбекнинг Ғози Қора номли оти бўлганлигини, от умуман бойланмаслигини, у бекни коралаб юришини, бекнинг ишорасини тушуниб, ҳаракатини шунга мослаштиришини сўзлашган эдилар.

1978 йилгача, яъни собиқ Совет давлатининг Афғонистон тупроғига киргунига қадар, от деярли кўплаб хонадонларда бўлган. Совет аскарларига қарши урушда отдан яхши фойдаланганликлари боис, совет аскарлари ҳам Афғонистонда отларга қарши фаолиятларини бошлаб, қайси кишлоққа бостириб кирса, биринчи навбатда ховли ва оғилларни кўздан кечириб, от бўлса, отни душман учун потенциал имконият ҳисоблаб пешонасидан отиб кетаверишганлар. Шу тариқа отлар ҳам илгарига нисбатан камайиб кетган.

Афғонистонлик ўзбекларнинг отга нисбатан ҳурмати ўзгача бўлиб, отлар эъзозланади. Марказий Осиё республикаларидан отлар сотиб олиб борилиб, олти ойдан бир йилгача боқилгач, ўн минг долларга олинган от бемалол эллик минг долларга кетаверади. Чунки, яхши отнинг харидори кўп.

Афғонистонда миллатдошларимиз кундалик ҳаётини отсиз тасаввур қилиб бўлмаганидан, улоқ, яъни кўпқари ўйинлари тез-тез бўлиб туради. Чавандозликни завқ деб билиб, бир кекса чавандоз: «Кўлларим синиб кетган бўлсам, чавандозликни ташлаёлмайман», дейди фахр билан. Суҳбатдошимнинг таъкидлашича чавандоз йиқилса, яхши от бир қадам ҳам илгарига қараб босмайди, ўз эгасини тепкиламайди. Ёмон от – ем еган жойигача қочади, - дейди. Улоқда солим сифатида туя, хўкқиз, кўй, сарка, эчки, гилам, ғажари гилам ва пул қўйилар экан.

Ўзбеклардан номи чиққан чавандозлар: Хидир полвон (Таҳор), Зиёдулла чавандоз (Таҳор), Жамшед чавандоз (Русток), Қудрат чавандоз (Русток), Халил чавандоз (Русток), Меҳмондўст чавандоз (Русток), Омон полвон (Ишкамиш), Сайфиддин полвон (Мозори Шариф),⁷⁶ Шержон (Самангон), Дехкон полвон (Мозори Шариф), Бодий полвон (Андхўй), Раҳматилла полвон (Андхўй), Анвар полвон (Толиқон), Баракат полвон (Қундуз), Маматхон полвон (Қундуз).

Курашчи полвонлар: Мулла Қудрат (Толиқон), Шариф полвон (Андхўй), Барот полвон (Мозори Шариф), Ғафур маҳдум (Мозори Шариф), Исоқ полвон (Қундуз), Абдулаввал полвон (Таҳор), Очил полвон (Сарипул).

Зиёратгоҳлар

Бадахшон вилояти маркази Файзобод шаҳрида «Хирқай Муборақ» зиёратгоҳи мавжуд. Бадахшон вилоятининг Журм улусволиси Дарайи Юмгон қариясида «Носири Хусрав» зиёратгоҳи мавжуд бўлиб, аҳоли томонидан зиёрат қилинади.

Таҳор вилояти зиёратжойлари:

- «Шоҳи Толиқон» зиёратгоҳи, Толиқон маркази Таҳор шаҳрида жойлашган бўлиб, вилоят марказидан икки километр масофада, яъни Бандари Хўжа Илғор йўналишидадир. Наврўз арафасида бу ерда ҳам аҳоли томонидан «Жанда боло» кўтарилиб, халқ сайли, яъни «Сайли Қатағаний» уюштирилади;

⁷⁶ Сайфиддин полвон – чавандозликда шуҳрат қозониб, Афғонистон қахрамони деб эътироф этилган экан.

- «Чашмажон» зиёратгоҳи. Вилоят марказида, яъни шаҳри кўхнаи Таҳорда – Хаскапа кўприги йўналишида бўлиб, вилоят волийлигидан бир ярим чақирим⁷⁷ масофада;

- «Қукия Азиз» зиёратгоҳи. Ҳазорсўмич улусволиси йўналишида бўлиб, вилоят марказидан ўн чақирим масофада. Наврўз байрами арафасида моллар сўйилиб, 30-40 қозон қўйилиб, қайнатилади. Молларни атрофдаги қария ва улусволилар (Ҳазорсўмич, Баҳорак, Хўжайлгор) аҳолиси томонидан олиб келиниб, зиёфат ва байрам уюштирилади;

- «Хўжай Чангак» зиёратгоҳи. Толиқон – Қундуз трассаси йўналишида, Толиқон дарёсининг ўнг қирғоғидадир. Вилоят марказидан беш чақирим масофада. Бу ерга Толиқон, Хонобод ва Қундуздан асосан, чоршанба кунлари аҳоли тўпланиб, зиёрат қилинади. Зиёратгоҳ атрофида чоршанба кунлари бозор ҳам бўлади;

- «Қўтирбулок» зиёратгоҳи. Дашти Арчи ва Имом Соҳиб ўртасида жойлашган бўлиб, вилоят марказидан эллик чақирим масофададир.

Таҳор вилояти Фархор улусволисида вилоят марказидан ўттиз чақирим масофада бўлган «Тахти Сулаймон» зиёратгоҳи ҳам машҳур бўлиб, аҳоли томонидан эъзозланади.

Қундуз вилоятида Қундуз шаҳридан уч чақирим масофада бўлган «Ҳазрати Султон» зиёратгоҳи, икки чақирим масофада бўлган Гултепа йўналишидаги «Пашша Қаландар» зиёратгоҳи, Имом Соҳиб улусволисида вилоят марказидан 45 чақирим масофада бўлган «Имом оға» зиёратгоҳлари ҳам аҳоли томонидан зиёрат қилиниб, Наврўз арафасида «Жанда Боло», яъни тўғ (байрок) кўтарилади.

Сарипул вилояти маркази Сарипул шаҳри атрофида, уч км. масофада яъни шаҳарнинг шарқ томонида саккизинчи асрда яшаб ўтган Кичик Имом номи билан машҳур бўлган «Имом Яхъё» зиёратгоҳи мавжуд. «Имом Яхъё» пайғамбар авлоди сифатида макбараси эъзозланиб, зиёрат қилинади. Макбара деворлари ўн-ўн биринчи асрларга оид бўлиб, Қуфий хати

⁷⁷ Чақирим – тахминан саккиз юз метр атрофидаги масофа ўлчови бўлиб, эски ўзбек лексиконида фаол қўлланилган.

асосида битилган девор катибалари яхши сақланган. Ихлосмандлар кўп бўлиб, асосан баҳор фаслида Эрон, Покистон ва Афғонистон жанубидан аҳоли кўплаб келиб зиёрат қилишади. Наврўз байрами арафасида Мозори Шарифда Ҳазрати Али макбарсида «аълам», яъни байроқ кўтарилади. Наврўз куни Мозори Шарифда кўтарилса, беш кундан сўнг Сарипул шаҳрида кўтарилади.

Аълам, яъни (тўғ) байроқ кўтариш, умумхалқ сайлининг ибтидо олиши ёки давоми сифатида халқ анъаналарига айланиб, аҳоли йиғиладиган жойларда кўтарилган. Аҳоли эса асосан муқаддас жойларда, яъни зиёратгоҳларда йиғилишган. Шу тариқа бундан тўрт аср илгари Шайбонийхон ва Аштархонийлар даврида аълам кўтариш анъанага айлана борган. Ушбу одат Темурийлар даврида бўлмаган. Наврўз арафаси, яъни баҳор фасли зиёратчилар ташрифи учун яхши фасл. Аълам бардор, яъни байроқ кўтариш, кўпинча халқ ичида «жанда боло» ҳам дейилиб, Мозори Шарифда қирк кун давом этади. Қирк кундан сўнг яна тантанали маросим асосида туширилади. Ушбу байрам, яъни халқ сайлида суннийлар ва шиалар бир хил иштирок этишиб, қирк кун давомида кундузи ва кечалари халқ сайли давом этади.

Сарипул шаҳрининг ғарбий қисмида, яъни шаҳардан бир км. масофада Катта Имом зиёратгоҳи мавжуд бўлиб, Наврўздан ўн кун ўтгач, бу ерда «Аълам бардор» анъанаси давом эттирилади. «Жанда боло» деган атама асосан Қатаган минтақасида фаол қўлланилади. Туркистон минтақасида эса «Аълам бардор» ибораси кенг қўлланилади. Бунинг ҳам ўзига хос жиҳатлари бор. Туркистон минтақаси Эронга нисбатан яқинлиги боис, маданиятларнинг яқинлиги кўзга ташланади. «Жанда» ибораси аслида Афғонистонда қўл билан тўкилган атласга ўхшаш матога нисбатан қўлланилса, бу атама, яъни «жанда» Эронда салбий маъно беради.⁷⁸

Жанда атамасининг этимологиясига назар ташлагудек бўлсак, аслида у туркий сўз бўлиб, тўн тикиладиган қалинрок матога нисбатан ишлатилган. Дарий ва тожик тилларида жанда, эски латта, дейилгани.

⁷⁸ Эронликлар «жанда» деб фоҳишани айтишадилар.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, Афғонистонга Ҳиндистон таъсири ҳам кучли бўлиб, айрим урф-одт ва иборалар хинд тилидан кириб келганлиги яққол кўзга ташланади. Яъни Афғонистонга Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган Бобурийлар таъсир кучли бўлган. Ҳатто фарзандларига Бобурий ҳукмдорларининг исмини кўйиш анъанага айланган.

Балх вилоятида Хўжа Кошон Валий (сахҳоба); Хўжа Порсо; Жавонмарди Қассоб; Иброҳим Адҳам, Шис алайҳис-салом зиёратгоҳлари мавжуд бўлиб, аксариятида Наврўз арафасида «Жанда боло» бўлади. Ушбу зиёратгоҳларда хайротхўрларни ҳам учратиш мумкинки, хайр-садақа эвазига тирикчилик қилишади.

«Жанда боло» анъанаси⁷⁹

Наврўз арафасида ўтказиладиган ушбу анъана аждодлари-мизнинг ғалабани нишонлаш маросими билан боғлиқки, этник қадриятимизнинг таркибий қисми сифатида эъзозланишга ҳақли. Маълумки, этнотарихий тараққиёт давомида байроқбардорлик аждодларимиз ҳаётининг муҳим жиҳати саналиб, ғалаба нашъидаларидан рухланиб, умумхалқ сайлларини уюштириш ўтмишда одат тусига кирган. Бундай анъаналар дастлаб ғалаба арафасида ҳукмдорлик байроғини ушбу ғалабани кўлга киритиш учун захмат чекиб қурбон бўлганлар ҳамда шаҳид кетганлар мазорлари устида кўтарилиб, уларнинг руҳларини шод қилиш учун шодиёналар ўтказилган. Кейинчалик, азиз-авлиёларнинг мақбара ва қадамжоларига ҳукмдорлик байроқлари осилиб, тантаналар уюштириш одат тусига кириб, ворисий анъана сифатида аждодлардан авлодларга ўтиб келаётганлиги қувонарлидир. Бугунги кунда ушбу анъана Афғонистон шимолида сақланиб, уни нишонлаш бутун Афғонистон халқининг анъанасига айланганлиги тарихий тафаккуримизни янада сайқаллаштиришга хизмат қилади. «Жанда боло» анъанасининг туркий негизи шундан иборатки, у араб мамлакатлари ёки Эронда нишонланмайди. Фақатгина

⁷⁹ Жанда Боло – байроқ сифатидаги матони юкори кўтариб, яъни мақбара ёки кўрғонларга осиб, атрофида тантана қилиш.

Афғонистон шимолида кенг нишонланиб, мамлакатнинг бошқа худудларига шимолдан тарқалиб борган.

«Жанда боло» анъанаси «Наврўз»нинг биринчи куни Мозори Шариф шаҳрида «Хазрати Али» мақбараси тепасига оқ, қизил, пушти рангдаги байроқларни кўтаришдан бошланиб, халқ сайлининг ибтидосидан дарак беради. «Наврўз»нинг еттинчи куни Кобул шаҳрида марказий пуҳантун, яъни Кобул университетининг рўпарасидаги Коргаи Сахийда, Сарипулдаги «Имом Яҳё» мақбарасида, Қундуз вилоятидаги «Имом Соҳиб»да туғ кўтарилиб, сайл бўлади. «Наврўз»нинг қирқинчи куни Толиқон вилоятидаги «Шоҳи Толиқон»да, сўнг «Кухи Қия»да, ундан кейин Таҳор шаҳридан ўн чақирим масофада бўлган Банги кўприги йўналишида воқеъ бўлган «Хўжа Чангол»да, «Чашмажон»да бўлиб ўтади.⁸⁰

«Жанда боло» анъанаси «Наврўз»нинг илк кунидан кўтарилиб, «Гули сурх» меласи, яъни томошаси, сайлига уланиб кетади ҳамда май ойининг ўрталаригача давом этиб, ҳар бир вилоятда аҳоли орасида кенг ўтказилиши ҳукумат вакиллари ва мутасадди шахслар томонидан таъминланиб борилади. Ҳар бир зиёратгоҳда туғ етти кундан қирқ кунгача осилиб, сўнг олиниб, рамзий маънода махсус мутасаддийлар муҳофазасига топширилади.

«Жанда боло» анъанасида аҳоли ва сармоядорлар томонидан пул йиғилиб, мол, ёғ, гуруч, нонлар олиниб, дош қозонларда ош пиширилади ва яқин атрофдаги кишлоқ аҳлини чақириб, зиёфатлар берилади. «Жанда боло»да ундан сўнг «Гули сурх» халқ сайлида аёллар томонидан сумалаклар қайнатилиб, иштирокчиларга тарқатилади. Демак, «Жанда боло», «Гули сурх» анъаналари «Дарвешона» ва «Хайрот» каби удумлар билан қоришиб кетганки, унда халқ ҳикматлари мужассамдир.⁸¹

⁸⁰ Жанда, яъни аъламини кўтаришда асосий мезон Мозори Шариф – Кобул - Қундуз ва Сарипулдаги халқ сайллари бўлиб, ундан сўнг ҳар бир худуд мавжуд муқаддас жойларга туғларни осиб, танганаларни давом эттираверадилар.

⁸¹ Дарвешонада аҳоли пул йиғишиб, махсулотларни сотиб олишиб биргаликда ёки ҳар бир оила алоҳида қозон қайнатиб тайёр овқатни дарвешларга садака сифатида тарқатишади. Бунда албатта барча истеъмолчилар дарвеш бўлиши шарт эмас.

Пирлар

Саид Аброрхон эшонбобо, оталари Саид Хусанхон, унинг оталари Саид Абдурайимхон эшон боболар. Боболари «босмачилик» йилларида Кўлоб минтакасининг Жарипкўл қишлоғидан келган бўлиб, муридлари асосан кўлоби лақайлардир.

Самангон вилоятининг Айбек шаҳри атрофидаги Дараи Юсуфда истиколат қилувчи митан, ёбу (жабу) уруғлари ҳам Саид Аброрхон эшонбобонинг муридларидирлар.

Ҳисор лақайларининг пири Нурмахмадхон эшон бўлиб, Кундузда туради.

Кўнғиротларнинг топқара, желкиллак, доска, кўртўғай, тўртувли шохчаларига Саид Ноки, Саид Ҳабибулла, Муҳиддин эшонлар пирлик қилиб, улар амакивачча эканлар.

Исмоилий шиаларнинг пири Саиди Кайон бўлиб, ўзи йигирманчи асрнинг 70-80 йиллари вафот этган. Шимолий минтақадаги шиалар унинг ўғилларини пир сифатида эъозлайдилар.⁸²

Ўзбек муҳожирлари

Афғонистон ўзбеклари тўғрисида гап кетганда бевосита у ердаги ўзбек муҳожирлари тўғрисида тўхтаб ўтиш ўринлидир. Йигирманчи асрнинг йигирманчи йиллар социалистик инқилоб туфайли миллатдошларимизнинг бир қисми имон ва эътиқодига ҳамоҳанг юрт излаб, бугунги Афғонистон шимолига ўтиб кетишган бўлсада, уларга нисбатан «диаспора» ёки «муҳожир» атамаларини тўлалигича эмас, шартли равишда ишлатсак мақсадга мувофиқ бўлади. Чунки:

1. Афғонистон шимоли илгаридан ўзбеклар зич яшайдиган ҳудуд бўлиб, октябрь инқилобига қадар Амударёнинг ҳар икки томонидаги ўзбеклар орасида у томон ёки бу томонга кўчиб яшаш ҳолатлари кўп кузатилган;

Дарवेशона деб аталсада, барча иштирокчилар ва яқин қишлоқлардан таклиф этилганлар тенг мавқега эга бўлади.

⁸² Афғонистон шимолидаги исмоилий шиаларга ҳазоралар ва бошқа порсибонларнинг бир қисми кириб, информаторларнинг таъкидлашларича муридлар ўз пирларига йиллик даромадининг беш фоизини тортиқ этиш аънамага айланган экан.

2. Амударёнинг ҳар икки қирғоғидаги ўзбеклар орасида қариндошлик алоқалари ҳам мавжуд бўлиб, ўзаро қиз олиб, киз бериш одатлари ҳам мавжуд бўлган.

Ушбу жиҳатлар ўзбекларнинг Афғонистон шимолига «муҳожир» сифатида бориб, «диаспора» гуруҳини ташкил этмаганлигини, аксинча ўз миллатдошлари яшайдиган ҳудудга кўчиб ўтганлигидан далолатдир. Иброҳимбек мағлубиятидан сўнг, кўчиб ўтган ўзбекларга нисбатан афғон ҳукумати томонидан тазйик кучайиб, уларнинг бир қисми (асосан дўрман ва лақайлар) муҳожир сифатида минглаб чақирим масофага Афғонистоннинг Покистон билан чегарадош вилояти – Ҳелмандга сургун қилинди. Улар пуштунларнинг орасига ҳамда ўз маконларидан бадарға қилинганлиги боис, «муҳожир» атамасини уларга нисбатан қўлласа бўлади. Лекин, шимолдаги ўзбекларга нисбатан ўтган асрнинг йигирманчи йилларидаги инқилоб ва очарчилик туфайли этносиёсий жараёнлардаги миграция ҳолатини ўрганиш учун «муҳожир» атамасини шартли равишда қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Шимолӣ Афғонистондаги этноижтимоӣ жараёнлар ривожида муҳожирлар омилига эътибор қаратадиган бўлсак, улар ўзбеклар, туркманлар ва тожиклардир. Ўзбек муҳожирларининг этник таркиби қуйидагича: кўнгирот, дўрман, лақай, ургутлик, фарғоналик, бухоролик, катаған, кийикчи ва ҳоказо. Балх улусволиси атрофида яшовчи 97 ёшли Рўзигул момо Ёзимерган кизи ҳикоясидан: «Тўккиз ёшимда Сурхондарёдан отам билан ўтганмиз. Болалигимда ўтли поезд ва вагонларди у ёқда кўриб қолганман. Ўтишдан аввал қайтиш умидида отам икки қоп курут ва икки кўза саримойни тоғнинг камарига кўмип қўйди. Ҳовлимизда бир итимиз қолди. Қаравул қўйиб келдик. Уч кун Аму дарёнинг қирғоғида қолиб кетдик. Душман яқинлашиб қолган. Мажбур бўлиб гупсарчига⁸³ бир кўза тилла, бир кашқари чойнак, бир ҳўккиздинг пули, бир қатта туркмани гилам ва бир шиша жержавди⁸⁴ бериб ўтдик.

⁸³ Гупсарчи – омот, яъни мол териларини дамлатиб, устига ёғочлар боғлаб ясалган қўлбола қайикни дарёда бошқарувчи шахс.

⁸⁴ Жержав – ер ёғи – керосин. Пиликли чирокни ёқиб учун ўша даврда бир шиша ер ёғи юкори баҳоланган.

Келаётганлар кўп. Ёзнинг чилласида келдик. Кўп халқ иссиқ урип кирилиб кетди. Пархабат кишлоғига келиб обод килдик. У кишлоқда жухурлар⁸⁵ билан бирга яшадик. Жухурлар чирок, ўт ёкмаган. Мол сўйса молнинг орқа гўштини емаган. Кишлоқда йигирма хўжалик жухур бўлиб, ҳаммаси бой эди. Улар майитни тўхтатмасдан, даров қўмишган.

Анча пайт бомиёни еёлмасдан юрдим. Сўнг ўрганиб кетдик. Ватанни соғинаман. Ҳовлида қолган биттагина итимиз тушимга кўп қиради...».

Ўзбек «муҳожир»лари Маймана, Шибирғон, Андхўй (кийикчи-ўзбеклар), Сарипул, Балх, Мозори Шариф, Самангон, Тошкўрғон, Бағлон, Қундуз ва Тахорда жойлашган. Афғонистондан Иброҳимбек чиқиб кетгач, афғон ҳукумати томонидан «муҳожир» ўзбеклар нисбатан кўпроқ азият чекиб, ҳосилдор ерлари тортиб олинади. Муайян қисми жанубий вилоятларга сургун қилинади. Бир қисми ҳукумат томонидан оғир ишларга жалб этилиб, тунеллар қаздирилади. Шу тарика «муҳожир» ўзбеклар кашшоқона ҳаёт кечириб, ўтган асрнинг эллигинчи йилларидан сўнг, хусусан етмиш-саксонинчи йиллари Афғонистонни тарк этиб, Туркия – Покистон - Эрон-Саудия Арабистонида муҳожир сифатида яшамокдалар. Жумладан: Покистоннинг Пешовар шаҳрида ўзбек муҳожирлари эллик минг хўжалик бўлиб истиқомат қилмоқдалар. Уларнинг этник таркиби: кўнғирот, лақай, дўрман, шунингдек козоқлар ҳам бор. Покистоннинг Қуҳитаи Балужистонида ўзбек муҳожирлари юз минг хўжалик атрофидадир. Уларнинг этник таркиби: кўнғирот, дўрман, лақай, катаған, мўғал. Покистоннинг Карочи шаҳрида ўзбек муҳожирларидан ўн минг хўжалик истиқомат қилиб, этник таркиби: кўнғирот, дўрман, лақайдирлар.

Шунингдек, Афғонистондан кўчиб ўтган ўзбек муҳожирларидан: Саудия Арабистонида қирқ минг хўжаликка

⁸⁵ Жухурлар – Ғазни вилоятидаги Жавгур деган ҳудудга мансуб аҳоли. Улар аҳоли орасида «жавгурлар», «жавгурийлар», «жухурлар» деб аталиб, этнотарихий илдишлари Ғазнавийларга бориб тақалиб туркийлардан бўлсаларда, этноижтимоий ва маданий конвергенцияларнинг таъсири натижасида ўзларини ҳазораларнинг бир уруғи сифатида эътироф этишиб, дарий тилида сўзлашадилар.

якин бўлиб, жумладан Маккада ўн минг хўжалик, Мадинада ўн минг хўжалик, Жиддада ўн беш минг хўжаликдан иборатдирлар. Эронда ҳам ўзбек мухожирларидан қирк минг хўжалик атрофида бўлиб, Зоҳидонда йигирма минг хўжалик, Хурмузгон, Техрон, Шероз ва Машҳар вилоятларида ҳам истиқомат қилишмоқда.⁸⁶

Айрим хусусий сўз ва иборалар

Айна (туркий) – ўзбекларнинг лақай ва катаган элатлари томонидан ишлатилиб, ака ёки ҳурмат маъносида қўлланилади. *Айна, хош келдингиз, бизнинг қариягаям чигинг!*

Алапата бўлмок (туркий) – шошилмок. *Қарияга душман аралатти деб, алапата бўлиб, йигитларни йигишига чиқиб кетди.*

Андувол (паштун) – йўлдош, ҳамроҳ. *Эртага мен ҳам сизга андувол бўлиб, Таҳоргача бораман.*

Арбоб – қавм ёки элат ва ҳукумат орасидаги вакил. *Мухожирларнинг қафилини арбоб Хоназар олиб, бандидан озод қилиб, қишлоққа жойлаштирди.*

Банди – маҳбус. *Инқилоб йиллари дарёдан ўтишда афгонларнинг қўлига тушиб банди бўлдик.*

Бажа (хиндча) – соат. *Уч бажада мубойил занг урди.*

Бўжи – қоп. *Ўн бўжи гуручни тушгача сотиб бўлдим.*

Бура, бўра – шакар, қанд. *Буранингам нархи кўтарилиб кетди.*

Вархато (форсий – вор – вақт, маҳал) – хато. (Вархато бўлма – шошилмагин, вақтингни хато қилмагин). *Вархато бўлма, қиш чиқиб, жандаболо арафасида сафарга чиққанинг маъқул.*

Годий (хиндча – горий – арава) – икки чархли файтун. *Илгари шаҳарда годийлар бўларди, мутар купайиб, годийлар йўқолди.*

Дайма (арабча) – лалми. *Буй йил ёгингарчилик яхши, дайма ерларга ҳам жон кириб қолади.*

Дреши (инглизча – dress сўзидан) – Европача кийим, шим-кўйлак-костюм. *Дрешингиз торроқ экан, кўрпачага ўтиришига қийналаяпсиз, кола кийиб юргангиз маъқул.*

⁸⁶ Микдорга оид факт ва рақамлар расмий мақомга эга бўлмасдан, сужбатдошлардан ёзиб олинган тахминий рақамлардир.

Дривар (инглизча – driver) – хайдовчи. *Дривер авгон экан, тилмизни тушунмади.*

Жетим, етим (туркий) – мардикор ва хизматкор маъносида. *Уям ўзига тўқ, ҳовлисида етим ишлатади.*

Жиловга ўтиринг (жилов – туркий) – рулга ўтиринг. *Жиловга ўтиринг соҳиб, сиз мутарни яхши бошқарасиз.*

Жириб – ер ўлчови, тўрт жириб бир гектарга тенг. А.Навоий «Вакфия» асари (-Б. 14)да бу сўзни жериб сифатида ишлатади.⁸⁷ *Ўттиз жириб ер отамдан мерос қолган.*

Иноға (туркий) – оғайин, биродар. *Иноға, сизни кўрсам, Ватандаги ватандошларни кўргандай бўламан.*

Иштринг (инглизча) – мошина рули. *Мутарнинг иштрингини ўннга буринг соҳиб, аввал ҳожжи соҳибни зиёрат қилайлик!*

Камойи – фойда. *Ун сотсангиз яхши камойи қолади.*

Коко (дарий) – амаки. *Коко, олуи Бухородан бир татиб кўринг!*

Коло – Кийим, мато, товар. Алишер Навоий «Хамса» асарининг «Лайли ва Мажнун» достони (-Б. 673)да бу сўзни «кийим», «мато» сифатида қўллайди:

Дилхоҳ ила топмаса харидор,

Колосини қилмайин падидор.

Тобистонда дрешидан кола кийиб юрган маъқул.

Мазах қилиш – ҳазиллашмоқ. Мазах қилдим, анча кулишдик.

Маланг (дарий) – қаландар. *Балхда ҳазрат Маишрабнинг мақбараси ёнида бир малангни кўрдим, тугилгандан бери соч-соқолига поки тегмаган дейсиз.*

Меҳрибонлик қилинг – марҳамат қилинг, биз меҳр кўрсатишга тайёрмиз. *Меҳрибонлик қилинг сойиб, биз хизматингиздамиз!*

Мубойил (инглизча – mobil) – қўл телефони, сотка. *Мубойилнинг чаржи адо бўлган экан.*

Мунши – котиб. *Муншининг қабулига борай десам, пайса йўқ.*

⁸⁷ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. Т. I. – Ўзбекистон: “Фан” нашриёти, 1983. – Б. 573

Мутаважжи бўлдингиз? (мутаважжи – арабча) – Тушундингизми, англадингизми? Афғонистон шимоли икки минтақадан – Туркистон ва Қатаган минтақаларидан иборат, мутаважжи бўлдингиз?

Мутар – мошина. Мутарингиз бўлмаса, бу даштда азоб чекаси.

Назар банди – шартли қамок, назоратда бўлмок. Иброҳимбек совет тупрогига ўтгач, унинг яқинлари назар банди қилиниб, Лашкаргоҳга ҳайдалди.

Не (дарий) – шундай эмасми?! Чой ичдиң-не, ичида бура бор эди!

Номи худо (дарий) – хурсандлик аломати. Сизни кўриб, номи худо, бошим осмонга етди.

Ноқил – келгинди. Аҳолининг бир қисми ноқил, Абдураҳмонхон томонидан жунубдан кўчириб келтирилган.

Нуши жонингиз бўлсин – жонингиз роҳати бўлсин, баҳра топинг. Ушбу зиёфат нуши жонингиз бўлсин, соҳиб.

Отнинг қавурғасига ташламок (туркий) – ўзлаштирмак, эгалик қилмок. Минг авгонини олиб, унияма отнинг қавурғасига ташлади.

Пайса (урду)– пул. Пайса бўлса, ҳар нимаеки оламан десангиз, топасиз!

Паришон бўлиш – хафа бўлмок, тушкунликка тушмок. Паришон бўлманг, бир мутар тотиб, қарияларни чокар уриб келамиз.

Пирхона (дарий) – устознинг кадамжойи, табаррук маскан. Бу қарияга келсак, пирхонани зиёрат қилмасдан кетмаймиз, устод!

Порсибон – форсий-дарий тилида сўзлашувчи аҳоли. Ҳазораларнинг асли келиб чиқиши мўғулнажот бўлсада, лекин форсибондирлар.

Ришват – (дарий) – пора. Маҳкамаларга ришват бермасанг бир ишинг битмайди.

Роҳат бўлинг (роҳат-арабча) – дам олинг, роҳат қилинг. Айрон ичиб, роҳат бўлинг, соҳиб!

Сайи (дарий, саҳеҳ) – дуруст. *Айтганингиз сайи, бу минтақада ўзбеклар қадимдан яшаб келганлар.*

Сайли қатагани – Қатаған минтақасида ўтказиладиган байрам, сайл. *Меҳмон билан чоқар уриб, сайли қатаганини ҳам томоша қилиб келдик.*

Сиясар (дарий) – заиф, заифа. *Мутарга сиясарлар чиқсин, биз пиёда ҳам етиб оламиз.*

Соҳиб (араб) – эга, хўжайин. *Жаноб соҳиб, бугун қайтаман деманг, кеч бўлди.*

Соҳиб (арабча эга, ҳурматли, муҳтарам. Ҳиндистонда таъзим, ҳурмат маъносида. Туркияда – афанди). *Уч кундан бери бошим оғрийди, табобати юнони олиш учун доктор соҳибнинг қабулига бормасам бўлмайди.*

Туркнажот, турктаборлар – туркий тилда сўзлашувчи эллар, миллатлар. *Афғонистонда турктаборлар саккиз миллионни ташкил этади.*

Улусволи – туман. *Вилоят улусволлардан, улусволлар қариялардан иборат.*

Хайрот – садақа. *«Жандаболо»да зиёратгоҳларни хайротхўрлар босиб кетади.*

Хонангиз обод (дарий) – уйингиз обод бўлсин. *Хонангиз обод, бизникигаям бир ўтинг, соҳиб, меҳмоннавозлик қилайлик.*

Худо ёрингиз – оқ йўл, ҳақ йўлдошингиз бўлсин. *Худо ёрингиз бўлсин, Ватанда учрашгунча хайр!*

Чай тайлав қилув (туркий) – бир пиёла чойга таклиф қилмоқ. *Салқинда ёнбошлаб бир чойташлав қилайлик.*

Чапаркат, тахт – чорпоя, улкан кроватъ. *Соя тушди, энди ташиқаридаги чапаркатга чиқамиз.*

Чарж – (инглизча – charch) – қувват, заряд. *Чаржсиз мубойил – мубойил эмас!*

Чақар уриш – томоша қилиш, айланиш. *Соҳиб, Балхни бир чоқар урайлик, зиёратжойлари кўп.*

Қавола, қабола – давлат маҳкамаси томонидан бериладиган уй ва ерга эгалик ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжат. *Иногамга йигирма жириб ерни қавола қилиб бердим.*

Қария – кишлок. *Баъзи қарияларда ўзбек, туркман, форсибон ва ҳазоралар аралаш яшайдилар.*

Ҳазрат – (арабчада хурмат маъносига остонангизга бошим тегсин, деган маънода; остонасига бошини уришга тайёр эканлигига ишора). *Қадамингиз қутлуг, ҳазрат вазир соҳиб!*

Ҳарбий атамалар

Афғонистонда яқин-яқингача давомли ҳарбий амалиётлар юз берганлиги сабабли кундалик суҳбат ва мулоқотларда ҳарбий атамаларни эшитиш мумкин. Афғонистонлик ўзбеклар яқин ўтмишда, яъни ўтган асрнинг саксонинчи йиллари совет аскарларининг киритилиши туфайли аҳоли азият чекканлигини, бу урушда афғонистонлик туркийлар ҳамда туркий тили собиқ совет аскарлари орасида кескин ихтилоф юзага келмаганлигини таъкидлашади. Аксинча, туркий тилли совет аскарларининг аксарияти қуролсиз тинч аҳолига ёрдам берганлигини, аҳоли бошлиқлари билан ўз тилларида суҳбатлашиб, оқсоқолларнинг талаб, илтимос ва ўтинчларини атрофдаги шериклари ва бошлиқларига таржима қилиб, воситачилик ва халқ дипломатияси асосида гуноҳсиз аҳолини даҳшатли ракета ҳужумларининг айримларидан соғ-омон олиб қолганликларини хурмат билан эътироф этишади. Шу билан биргаликда ракеталар отилиши натижасида майиб-мажруҳ бўлиб қолган эркаклар билан бир қаторда аёллар ҳам мавжудлигини, ҳатто бешиқдаги болалар ҳам қурбон бўлиб кетганликларни номма-ном эслайдиларки, ушбу жиҳат қуролли уруш инсоният нафратига лойиқ эканлигига инсонни яна бир бора ишонишга даъват этади. Афғонистонда қуйидаги терминларни учратиш мумкин:

Афғонистондаги ҳарбий таркибни бирлаштирувчи бирликлар: дилгай(отделение), булук(взвод), тўлай(рота), кандак(батальон), луво (батальон ва полк орасидаги бирлик, яъни бригада), ғунд(полк), фирка (дивизия), қоли урду (корпус). Ҳарбий бирликларнинг тахминий миқдори қуйидагича бўлиши мумкин:

1. Дилгай-10 аскар, булук – 30 аскар, демакки, уч дилгай бир булук, яъни 30 аскар;
2. Тўлай – 100 аскар, яъни уч булук бир тўлай-100 аскар;

3. Кандак – 300 аскар, яъни уч тўлай бир кандак-300 аскар;
4. Ғунд – 900 аскар, яъни уч кандак бир ғун - 900 аскар;
5. Луво-1800 аскар;
6. Фирка – 12 000 аскар;
7. Қоли урду – бир ғунд, яъни 900 аскар + бир луво, яъни 1800 аскар + бир фирқа, яъни 12000 аскар = жами, 14700 аскар.

Қўмондонлик атамалари: Мишер-қўмондон. Дилгаймишер, булукмишер, тўлаймишер, кандакмишер, ғунмишер, лувомишер, фирқамишер.

Афғон армиясидаги аксарият ҳарбий атамалар туркий, масалан, қаравул, босқин, ур ва ҳ.к. Лекин, аксарият туркий топонимлар кейинги йилларда пуштунча атамаларга айлантирилмоқда. Масалан: Балхдаги Бўйни Қара – Шўлгар (Шолизор)га; Боғи ўроқ – Ҳожикут (Ҳожилар, мақони)га; Самарқандликлар – Тужнага; Қаълача – Испинкут (Оқ жой)га; Тошқўрғон – Хулмга айлантирилган.

Ўлчовлар

Бир сер – етти килограммга тенг.

Бир чорак – бир сернинг тўртдан бири, яъни 1 кг 775 граммга тенг.

Бир поваки – чоракнинг ярмиси, яъни 875 грамм.

Бир нимча – повакининг ярмиси, яъни 440 грамм.

Тўрт нимча – бир чорак.

Тўрт чорак – бир сер.

Бир ботмон – 32 сер. Яъни $32 \times 7 = 224$ кг. Бир ботмон 224 кг.га тенг.

Беш ботмон – бир тонна.

Бир жириб ер – 0,20 гектар (20 сотих)га тенг.

Бир тегирмон сув – чуқурлиги бир метрдан тортиб, икки метргача, эни олтмиш сантиметрдан бир метргача бўлган арик суви.

Бир лак – юз минг.

Суғориш ишлари

Афғонистон тоғли мамлакат бўлиб, худудининг $\frac{3}{4}$ қисмини тоғлар ташкил этганлиги боис, мавжуд дарёларнинг аксарияти тоғлардан ибтидо олади. Амударёга Афғонистон худудидан Вахан, Шева, Хонобод, Кўкча, Сурхоб ва бошқа кичик дарёлар қуйилади.

Афғонистон шимолида қўйидаги дарёлар аҳолини ичимлик суви ва экинзорларни суғориш ишлари билан таъминламоқда:

- Чордара дарёси – Саланг довонидан бошланиб, Пули Хумридан Бағлондан ўтиб Қундуз ва Қаълайи Зол орқали Амударёга қуйилади. Бу дарёнинг узунлиги 300 км.дир;

- Олчин дарёси – Таҳордан Кўкча сувларидан ажралиб, Қундуз атрофи ва Асқалондан ўтиб Амударёга қуйилади;

- Говкуш дарёси – Таҳор тарафдан келиб, Қундуз шимолидан ўтиб, Амударёга қуйилади. Суви ўн беш тегирмон;⁸⁸

- Сиёб дарёси – Таҳордан Амбарқуддан бошланиб, Қундуз шимолидан ўтиб Амударёга қуйилади. Суви ўлттиз тегирмон;

- Наҳри Наки – Толиқондан бошланиб, беш-олти тегирмон суви бор;

- Кўкча – Таҳор вилоятидаги дарё бўлиб, суви роса совук. Амударёга қуйилади.

Афғонистонлик ўзбекларнинг аксарият қисми илгари чорвадор бўлиб, сон-саноксиз қўй-эчкиларга эга бўлган бўлсаларда, охириги эллик-олтмиш йил давомида шафқатсиз режимнинг зўравонлик сиёсати туфайли миллатдошларимиз учун яйловлар қискариб, солиқларнинг оширилиб бориши туфайли чорва сони камайиб, деҳқончилик етакчи ўринга чиқа бошлайди. Натижада сув ва суғориш ишлари асосий муаммога айлана боради. Чорвачиликда ҳам деҳқончиликда ҳам сув асосий ўрин эгаллайди. Лекин, чорвачиликда моллар табиий ва сунъий сув иншоотларига ўз оёқлари билан бориб сув ичсалар, деҳқончиликдаги энг асосий муаммо сувни экин тағйга оқизиб келтирилишидир. Томорқалари суғориш иншоотларининг

⁸⁸ Бир тегирмон сув – чуқурлиги бир метрдан тортиб, икки метргача, эни олтмиш сантиметрдан бир метргача бўлган ариқ суви.

якинида бўлган миллатдошларимиз бу муаммо камроқ кўзга ташланади. Суғориш иншоотидан томорқа канчалик узоқ бўлса, бу қўшимча муаммоларни ҳам келтириб чиқараверади. Шу боис, қишлоқларда суғориш ишларини мувофиқлаштириб туриш учун ҳар бир қишлоқда мироб сайланиб, қишлоқнинг йириклигига қараб мироб ўзига бита ёки иккита ёрдамчи олади. Ёрдамчи (лар) – кўкбоши деб аталади. Масалан, Кундуз атрофидаги Тилевке қишлоғида битта мироб, иккита кўкбоши бўлиб, улар қишлоқ бўйлаб навбат билан суғориш сувларини тақсимлаб турар эканлар. Бунинг учун деҳқонлар йигирма жириб, яъни бир гектар ер учун беш сер ғалла (1 сер - 7 кг.га тенг) беришар экан. Суғориш иншоотларининг атрофидаги ерлар асосан маҳаллий аҳоли, яъни октябрь инқилобидан олдинги даврда ҳам аجدодлари яшаб келган ирредент гуруҳлар ва титул миллатга қарашли бўлиб, муҳожир ўзбеклар уларнинг ерларида мардикорлик қилишар эканлар. Мардикорлар ер эгаси билан келишиб, олинган маҳсулотга нисбатан меҳнат ва харажатларнинг миқдорига қараб нисфи (яримга-ярим ёки элликка-эллик), ёки чоряк (тўртдан бири)га ишлаб берар эканлар. Агар, ерни шудгорлашда техника ёки қўш-омоч харажатлари ер эгасидан бўлиб, мардикор фақат экин экиб, суғориб, парваришлаб, ҳосилни йиғиштириб берса – олинган ҳосилнинг тўртдан бири мардикорга; агар барча харажатлар мардикордан бўлиб, фақатгина ер хўжайиндан бўлса, унда йиғиштирилган ҳосилнинг ярми мардикорга берилар экан. Ҳар ҳолда ўзгаларнинг ерида мардикорлик қилгандан кам бўлсада, ўз ери бўлгани яхши эканлигини аксарият деҳқонлар эътироф этишдилар. Балх атрофида қўнғирот қавмлари яшайдиган қишлоқлардан бирида инқилоб йиллари бобоси шарқий Бухоро ҳудуди бўлган Сурхондарёдан кетган миллатдошларимиздан бири «дарёдан ўтиб, ўзини ҳам авлодларини ҳам оғир кийноқларга гирифтор қилган бобомнинг қабрини бориб тепкилаб-тепкилаб ташлагим келади», деб хўрсиниб гина қилганлиги, айрим миллатдошларимизнинг турмуш шароити ночорлигидан далолатдир.

Айрим миллий таомлар

Афғонистонлик ўзбекларнинг дастурхонида ош (палов) ва шўрва овқатлари етакчилик қилади. Булардан ташқари ширбиринж (гуручни сутда қайнатиб пишириладиган шавла сифатидаги қуюқ овқат), мошова (мошхўрда), мастава, мошкичири, шавла, далда (буғдой, маккажўхори ва нўхатни туйиб аралаштириб пишириладиган овқат, курутова (таваққа патир тўғраб, устига курутни иссиқ сувга эзиб қуйиб, унинг устига сариеғни оловда эритиб, жазиллатиб қуйиб, аралаштириб ейиладиган овқат), кескан ош (хамирни лағмонга ўхшатиб чўзик кесиб, сувга қайнатиб, ичиладиган суюқ овқат), биринжова (гуручни сувга қайнатиб, ичиладиган суюқ овқат), ду пиёза (аввал пиёз, сўнг гўшт солиб қовурилиб истеъмол қилинадиган қуюқ овқат), батта (гуручни сувда қайнатиб, курутдан чалоб эзиб, устига қуйиб истеъмол қилинадиган суюқ овқат).

Гўшт – Афғонистон бозорларида нисбатан арзон бўлиб, биздаги бир кг.гўштни пулига у ерда икки кг.сотиб олиш мўмкин. Шу боис, гўшт асосан қовурилиб, тандирда ёки тутунда каоб (шашлик) қилиниб ва қайнатиб истеъмол қилинади.

Тандури – бир қўй сўйилиб, тўртга бўлинади. Тандирга олов ёкилиб, чўғлар ўртага жамланади. Бунда чўғли ўтинлар, писта ёки шунга ўхшаш қаттиқ дарахтлар шохларидан фойдаланилади. Гўштлар симларга ўтказилиб, тандирга осилади. Мазасини таъминлаш учун ёнига «бойимжони румий»⁸⁹ ҳам осилади. Сўнг тандирнинг оғзи ёпилиб, тутун чикмаслиги учун усти андава (лойсувоқ) қилинади. Ярим соат, қирқ минутларда чиқариб, бўлақларга бўлиб, истеъмол қилинади. Тандурини тайёрлаш жараёни биздаги тандир гўштини пиширишга жуда ўхшаш.

Шакли каоб – сўйилган қорамол, от, қўй ёки эчки гўштининг лаҳм жойидан кесиб, тандир қизитилгач, нон шаклида ёпилади. Пишгач олиб истеъмол қилинади.

Балиқи тандури – Йирик балиқлар танлаб олиниб, бош ва дум қисми олиб ташланиб, ичак-човоғи тозалангач, бошидан думигача кесилиб, иккига ажратилади. Ўртадаги йўғон суяги олиб ташлангач, лаҳм гўшти нон шаклида тандирга ёпилади.

⁸⁹ Бойимжони румий – бақлажон.

Бадахшон вилояти ва Фархор минтақалари тоғлик худуд бўлганлиги боис, кийик ва какликлар овланиб, гўшти юкоридаги шаклларда кабоб ёки тандури қилинади.

Қобили – (Ош, палов) – гуруч, гўшт, кунжит, зиғир ёки пахта ёғи, қизил майиз, зира, сабзи – (сабзини – айрим худудларда заржама ёки кашир ҳам дейишади). Гуруч билан қилинадиган ошларнинг баъзилари *софи* ёки *чалав* ҳам дейилиб, бунда сабзи ёки кишмиш кўшилмайди. Чалавнинг гўшти алоҳида ёғ ва сувда димланиб пиширилиб, чалав солинган лаган ёнида алоҳида идишларга солиб тортилади. Палов ва унга ўхшаш овқатларни тайёрлашда афғони ва покистони гуручлардан фойдаланилади. Паловни бомиё, бойимжон, ошкади ёки картошкани ковуриб, кўшиб ейиш ҳоллари ҳам кузатилади.

Дўлма – булғор қалампири ёки памидорнинг ичига гўшт ва пиёзни майдалаб тўғраб, гуруч билан аралаштириб тўлдириб солинади ва шўрчага солиб қайнатилади.

Манти – ўзбекча усулда.

Хамирдан тайёрланадиган овқатлар:

Оши катта – хамирни ёзиб, тўртбурчак шаклида тўғралади. Бешбармоққа ўхшайди. Овқатнинг устига гўшт, лобия, помидор, пиёз, картошка, бомиё алоҳида ковурилиб солинади.

Тўпта – хамир қорилиб, ёйилиб, лағмон шаклида қилиб пичоқда кесилади, кесканошга ўхшаш, лекин ундан энлирок ва йирикрок бўлади. Ушбу овқат суюк овқатлар турига кириб, хамирни кесиб, сувда қайнатади ва қатиклаб истеъмол қилинади.

Биринжова – гуручни сувда қайнатиб, пиёз, помидор солиб яна қайнатиб, пишгач, чукур тавак ёки қосаларда сузилиб, қатиклаб ичилади.

Кочи – хамирни бармоқлар ёрдамида уватилиб, кичкина думалок шаклга келтирилгач, қиздирилган ёғга солиб, пиёз ва помидор кўшиб ковурилади. Яна сув кўшиб қайнатилади. Пишгач лаганларда сузилади. Бу ҳам камбағалнинг овқати.

Кесканош – айрим худудларда оши бурида ҳам дейилади. Хамирни узун ингичка қилиб мохирона кесиб, олдин пиёз-помидорни ёғда ковуриб, сув солиб қайнатилгач, ингичка

кесилган хамирлар солинади. Оиланинг имкониятига қараб, айрим ҳолатларда гўштни туйиб майдалаб гўграб, пиёз билан аралаштириб, юмалоқ шаклга келтирилиб, қайнаётга қозонга солиб, хамир билан бирга қайнатиб пиширилади. Бундай гўштни «куфта гўшт» дейилади. Лекин, кўплаб ҳолатларда кесканошга гўшт солинмайди.

Шўрва: 1. Осма-қайнатма шўрва. Бунда қозонга сув солиб, хом гўштни ювиб қозонга солиб, ярим пишгач, пиёз, помидор ва картошка солиб қайнатилади. Пишгач, косаларга сузиб истеъмол қилинади.

2. Қовурма шўрва. Қозонга ёғ солиниб, қиздирилгач гўшт, пиёз, картошка ва помидор солиб яхшилаб қовурилгач, сув солиниб қайнатиб пиширилади.

3. Қора шўрва – гўштсиз шўрва, камбағалнинг овқати. Пиёзни ёғга қовуриб, помидорни ҳам қовуриб, сув кўшиб қайнатилиб, истеъмол қилинади.

Атала – Қозонга ёғ солиб, қиздирилиб, ун солиб, ун қовурилади. Сўнг сув ва туз солиб қайнатилади. Баъзи ҳолатларда қораканд ҳам солинади.⁹⁰ Аталани асосан кўзи ёриган аёллар истеъмол қилиб, Ушбу овқат белни мустаҳкам қилиб, организмни ўз ҳолига қайтишига имкон яратади.

Пирини – аталанинг нисбатан куюқроқ шакли. Пиринини пиширишда ёғга ун солиб қовурилгач, сувнинг ўрнига сут солинади. Сўнгра шакар кўшилади. Бунга пиширикка ишлатувчи ранг ва хушбўй ҳид (ҳил) ҳам кўшилади.

Ҳолва – атала шаклида тайёрланиб, шакар ҳам кўшилади. Қаттиқроқ шаклда бўлади.

Ҳолвайтар – атала шаклида қовурилиб, ҳолвага нисбатан кўпроқ сув солиниб, суюқроқ шаклда бўлади.

Шарқ халқлари, жумладан ўзбеклар ҳаётини чойсиз тасаввур қилиб бўлмаганидек, афғонистонлик миллатдошларимизнинг кундалик рационидида кўк чой муҳим ўрин тутди. Улар ўзимизга ўхшаб, чойни овқат билан биргаликда ичмасдан, овқат ҳазм бўлиш ва чой ичиш орасида маълум интервалга эътибор

⁹⁰ Қораканд – йирикроқ ҳажмдаги қанд бўлиб, сарғишроқ рангда бўлади. Айрим ҳудудларда қоракандни гур, айрим ҳудудларда тоҳсаба қанд ҳам дейилади.

каратишади. Хонадонга меҳмон тушлик ёки кечки овқат пайтигача келган тақдирда меҳмонни ташқари ҳовлидаги меҳмонхонага жойлаштириб, дастурхонсиз олдига кулокли стаканлар билан термосда чой ва ширинликлар олиб келишади. Тушликка ярим соат колгач, чой ва ширинликлар йиғиштириб кетилади. Овқат пайти ўртага дастурхон тўшалиб, меҳмон учун асосан ош тортилади. Дастурхонга чойсиз яхна ичимликлар, иссик мавсумда айрон тортилиши мумкин. Бундай одатни аксарият шарқ мамлакатларида, жумладан, Арабистон, Эрон ва Покистонда ҳам кузатиш мумкин. Биз тушлик ёки кечки овқат жараёнини чойсиз тасаввур қилолмаймиз. Афғонистонда ҳам маҳаллий ўзбекларга нисбатан муҳожир ўзбеклар, яъни инқилоб йиллар ушбу ҳудуддан ўтган ўзбекларнинг авлодида кўпроқ чой ичиш кўзга ташланади. Уларнинг ўзлари: «Чойни қониб ичмасак, ҳеч ишимиз битмайди», - деб эътироф этишади.

Мевалар ва полиз маҳсулотлари

Сарипул, Сайёд ва Санчорақда август ойида данакли қора узум пишади. Ширинлигидан аҳоли томонидан майиз қилиниб, бозорга чиқарилиб сотилади.

Узумнинг хусайний тури Афғонистоннинг деярли барча минтақасида учрайди. Хусайнийнинг нисбатан узунчоқ турини «ангушти арус» ёки «килки арус» (келинчакнинг бармоғи) дейишади. «Ангушти арўс»ни сояда қуришиб, сояки майиз ҳам қилишади.

Кўк олхўрига ўхшаш, йирик-йирик, думалок узум тури ҳам мавжудки, буни «ғуломак» дейишади. Ҳиротда «ғуломак»ка ўхшаш йирик думалок узум тури ҳам мавжудки, уни айрим жойларда «риши бобо» дейишса, айрим жойларда «чол» дейишади. Бундан ташқари узумнинг «тайфи», «от эмчак» (узун бўлганлиги боис) турлари ҳам мавжуд. Оломон тўйди ёки шаҳобий узум нави ҳам мавжудки, у йирик оқ узум бўлиб, бир бош узум бемалол бир ярим килолик тошни босиши мумкин. Умуман, Ҳирот обу-ҳавоси узумчиликка қулай бўлиб, деярли Марказий Осиёда етиштириладиган узум навларининг барчаси

Ҳиротда мавжуд. Оксоколларнинг гувоҳлик беришларича Ҳирот вилояти худудда узумнинг 46 тури етиштирилган экан.

Афғонистон шимолида турли қовун навлари ҳам мавжуд. Сайёдда «бўриқалла», айрим жойларда «гургак» дейиладиган қовун навлари ҳосилдордир. «Замбурча» қовун тури ҳам яхши ҳосил бериб, юмалоқ бўлади. «Замбурча» сарик бўлиб, хандалакка ўхшайди, ҳамда ширин ва юмшоқ бўлади. Ранги ва ширинлигидан Ўзбекистонда етиштириладиган «оби набот»га ўхшаб кетади. Жуда ҳам ширинлигидан «замбурча»ни кўп истеъмол қилиб бўлмайди.

«Гургак» ҳам «замбурча»га ўхшаб, юмшоқ бўлади. Лекин, «гургак» «замбурча»га нисбатан чўзинчоқ, каттароқ ва ранги ҳам қорамтир бўлади. «Гургак»нинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у масофани хушламайди. Иложи бўлса, полизнинг бошида узиб, сўйиб еган маъқул. Жойидан кўп бежой бўлса сифатига таъсир қилади. Юкорида таъкидлаган қора узум ва қовунлар тури Сарипул ва Маймана минтақасида етиштирилади. Четири ва амири қовун навлари ҳам етиштириладики, четири сарик-яшил узунчоқ бўлиб, фақат Сарипул минтақасида, амири эса яшил ва оқ-яшил, пўчоғи юмшоқ бўлади.

Мозори Шариф атрофларида «гургак»ка ўхшаш қовун нави етиштирилади. Ранги оқ-кўк – ола бўлиб, мазаси ҳам «гургак»никидан қолишмайди. У оқ ловияга ўхшашлиги боис, уни «лублайн» дейишади. Булардан ташқари Туркистон минтақасида «сабзақ» номи билан машҳур бўлган қовун тури ҳам етиштириладики, унинг ранги кўк, гўшти ҳам кўк бўлиб, ширин ва сувли. Ўзбекистонда етиштириладиган қовуннинг «кўкча» навиға ўхшаб кетади.

Лаванги – мазаси яхши, хушхўр қовун; Басмати; Бола; Ширкати; Зироати – ўртача катталиқда бўлиб, серҳосилдир; Минда; Девзира; Зарматин – Кўкча ўхшаш, пўчоғи яшил, гўшти ширин; Кўлдананг тўр – тўрли қовун бўлиб, оксоколларнинг гувоҳлик беришларича уруғи муҳожирлар томонидан Бухородан олиб қелинган; Пираки – тўрли қовун; Аркони – тириш қовун; Қора қиз – айрим худудларда Кампир қорни ҳам дейишиб,

тириш қовуннинг ўзига хос тури; Жим тор – тўри роса кўп; Алапўчоқ – пўчоғи ала; Бўри кала – тўрлари каттарок бўлиб, ширин, мазали; Шавқи – думалок бўлиб, хандалакдан каттарок; Ҳандалак.

Ковун навларидан Кўлданангтўр, Кўкча, Чимтўр, Пираки, Бўрикаллалар харидоргир. Хандалак навлари машҳурки, улар Афғонистон шимолидаги Туркистон минтақаси билан бир қаторда Қатаған минтақасида ҳам етиштирилади. Пўчоғи каттик, тириш қовунлар ҳам етиштириладики, уларни «Осма қовун» дейишади. Қишқи қовунлар пўчоғи каттик, терисининг ранги кўк ёки сариқ бўлади. Осма қовунларни қамиш лухларидан мослама-тўрлар ясаб, ёки сомоннинг устида авайлаб бир йил сақласа чидайди.

Мақоллар ва ҳикматли сўзлар

Мақоллар ва ҳикматли сўзлар кишилар маънавиятининг ажралмас қисми сифатида кундалик ҳаётда муҳим ўрин тутиб келган. Кишилар ўзларининг орзу-армонларини, рақиб ёки душманга нафратини, ёшларга нисбатан панд-насихатини, ўзгаларга танбеҳини, ҳаётнинг гашти ҳалолликда ва ҳалол меҳнатда эканлигини, табиат ва жамият ҳақидаги тасаввурларини бевосита ихчам ибораларга жойлаб эшитувчига етказишга ҳаракат қилганлар. Афғонистондаги миллатдошларимиз ҳам суҳбат, ўзаро мулоқот жараёнида мақол, ҳикматли сўз ва қочиримли ибораларни тез-тез кўллайдиларки, бу бевосита миллий маънавиятимизнинг теранлигидан далолатдир. Қуйида уларнинг айримлари:

* * *

Аввал жон, сўнгра жаҳон.

* * *

Аввал йўлдош танла, кейин йўлга чиқ.

* * *

Аёз турди булут бўлди, ўтган гаплар унут бўлди.

* * *

Айбсиз дўст ахтарсанг, дўстсиз қоласан.

* * *

Айёр тулки орқа оёғидан илинади.

* * *

Айиқ отилмасдан пўсти сотилмас.

* * *

Айрим хотин уй бузар, айрим хотин уй тузар.

* * *

Айрон ош бўлмас, нодон бош бўлмас.

* * *

Айтган жойга эринма, айтмаган жойда кўринма.

* * *

Айтма оғзим, эшитма қулоғим.

* * *

Акам ўлгунча, янгам егунча.

* * *

Аридан бол олиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келмайди.

* * *

Арқоннинг узун, гапнинг қисқаси яхши.

* * *

Арпа унинг йўк бўлса, тотли тилинг ҳам йўкми?!

* * *

Арслонни инида овла.

* * *

Арслонни олдидан овлама.

* * *

Ахмоқ ҳориганини билмас, кўса қариганини.

* * *

Аччиқ тил заҳар экан, тотли тилга жон қурбон.

* * *

Ақлнинг камлиги оёққа зиён.

* * *

Ақлсиз калладан эски салла афзал.

* * *

Ақчанинг кетишига бокма, ишнинг битишига бок.

* * *

Балиқ бошидан овланади.

* * *

Балиқдан айрилсанг ҳам, холиқдан айрилма.

* * *

Балони сабрли киши даф қилади.

* * *

Бахил авлиё бўлса ҳам жаннатга кирмас.

* * *

Бахил офтоб бўлганда кимсага нур сочмас эди.

* * *

Бахил эҳсондан қочар, хасис меҳмондан.

* * *

Бахилники дойим «йўқ», сахий йўқ бўлса ҳам тўқ.

* * *

Бахтинг бўлганда эшагинг ўлмасди.

* * *

Баъзан донолардан ҳам хато ўтади.

* * *

Бегона егунча, ўзимники ўлгунча.

* * *

Бедавлатнинг ўғли йигирма бешда ёш бўлар,
давлатлининг ўғли ўн бешда бош бўлар.

* * *

Бемазза шўрвага туз ҳайф, ахмоқ бошга сўз ҳайф.

* * *

Берганга икки-икки, бермаганга эшакнинг туки.

* * *

Бир гул учун, минг тиканга қўл урилуру.

* * *

Бир қўлнинг неси бор? Икки қўлнинг саси бор.

* * *

Бир соатлик ҳақиқат, минг соатлик ибодатдан ҳам яхши.

* * *

Бир сурувга бир бўри кифоя.

* * *

Бировда иккита қиз, бири бигиз, бири жуволдиз.

* * *

Бировнинг уйига боқма, бевақт дарвозасини қоқма.

* * *

Бировнинг уйини бузсанг, уйинг бузилар.

* * *

Биродар – биродар, ҳисоб бўлсин баробар.

* * *

Боғда изинг бўлсин, узум ейишга юзинг бўлсин.

* * *

Божа божани кўрди, ит кала-почани.

* * *

Болчининг қизи болдан ҳам ширин.

* * *

Бордики карам, йўқдики алам.

* * *

Борнинг қўли титрамас.

* * *

Боши билан кетган келмас, оёғи билан кетган келар.

* * *

Бошқанинг олтин қозонига тикилгунча,

ўзингнинг қора қозонингдан қолма.

* * *

Бу дунё карвонсаройдир, қўнган албатта кетар.

* * *

Бу дунё керак бўлса тижорат қил, у дунё керак бўлса ибодат қил.

* * *

Бу дунё тегирмонтошдурким, бизни ҳам ун қилиб майдалаб бораверади.

* * *

Булбулга тузоқ қўйсам, кузгун илинди.

* * *

Булбулни олтин кафасга солсалар ҳам «оҳ ватаним» деб фарёд қилади.

* * *

Буюк бошнинг оғриғи ҳам буюк бўлар.

* * *

Буюкларни иззат этган саодатли бўлур.

* * *

Бўладиган бўлсанг қозиқ бўлма тўқмоқ бўл.

* * *

Бўлса пулинг - ҳамма қулинг, йўқдир пулинг - тордир йўлинг.

* * *

Бўри йўқ дема ғор тагида, тулки йўқ дема жар тагида.

* * *

Бўри ини устухон (суяк)сиз бўлмас.

* * *

Бўрини босмоқ учун, бўридек ит керак.

* * *

Бўш тўрвада от турмас.

* * *

Гапнинг ёмони қанчиқ, касалнинг ёмони санчиқ.

* * *

Гул бор жойда тикан бор, ёр бор жойда ағёр.

* * *

Даврон – сурганники.

* * *

Дамчининг дамидан ўзимнинг хом хаёлим яхши.

* * *

Данғасанинг молини ит ейди, бўйнини бит ейди.

* * *

Дарвешнинг фикри не бўлса, зикри ҳам ўша.

* * *

Дехқон қорни танир, чўпон гўрни

(Дехқон ёққанда тинади, чўпон ўлганда).

* * *

Дорбоз дордан ўлар, морбоз мордан

(Ҳар ким фожиасини ўзи шуғулладиган ишидан ахтарсин: дорбоз дордан йиқилиши мумкин, илон ўйнатувчини илон чақиши мумкин, деган маънода).

* * *

Дўстлик қилсанг шайтон билан, умринг ўтар зиндон билан.

* * *

Дўстлик қиламан десанг молингдан кечишга тайёр бўл,
душманлик қиламан десанг каллангдан кечишга тайёр бўл.

* * *

Елкаси ерни кўрмаган, ёкаси қўлни.

* * *

Ёлғизнинг ёри – Худо.

* * *

Ёмонлик қилсанг хабардор бўл, яхшилик қилсанг умидвор
бўл.

* * *

Ёмоннинг ўпгани - туянинг тепгани.

* * *

Ётган арслондан юрган тулки яхши.

* * *

Ёшинг етмиш - ишинг битмиш.

* * *

Жаннат дарвозасини жўмардлар очар.

* * *

Замон бойга ҳам сомон соттирар.

* * *

Зарар еткизмайдиган илон қирқ йил яшасин.

* * *

Заргар ясаган занжир узилмас, Худо қўшган тақдир
бузилмас.

* * *

Иззат қилсанг эшакка, тезак тўкар тўшакка.

* * *

Икки дунё роҳатини изласанг – илм ол.

* * *

Икки кўчган – бир таланган билан тенг.

* * *

Икки от бир қозикка боғланмас.

* * *

Икки тарвуз бир қўлтikka сиғмас.

* * *

Икки эшикка караган ит оч қолур.

* * *

Илон қувласа шудгорга қоч, туя қувласа жарга қоч.

* * *

Илон эгилар, букилар, инини тўғри топар.

* * *

Илонни еган билан ҳаким бўлиш қийин.

* * *

Иноғам ўлса ўлсин, жонқуярим ўлмасин.

* * *

Инсон тошдан қаттиқ, кулдан нозик.

* * *

Инсонни ғам йиқитар, деворни нам йиқитар.

* * *

Ипак чўп йиғади, чақимчи гап йиғади.

* * *

Ипига қараб қанорини ол, донини еб анорини ол.

* * *

Исломнинг шарти беш, олтинчиси ўзлигингни билмоқ.

* * *

Ит тишлаган ярага ит гўшtidан дори қўй.

* * *

Ит чўпоннинг қўлдоши, яккаликда йўлдоши.

* * *

Ит эгасини танийди, пишак (мушук) холасини.

* * *

Итнинг боласи дастлаб хургандаёқ онасига ўхшаб хуради.

* * *

Иттифоқда хато бўлмас, ихтилофда роҳат бўлмас.

* * *

Ичдик чой - бўлдик бой, ичдик шароб - бўлдик хароб.

* * *

Ишимни олсанг ол, каллапушимга тегма.

* * *

Иштонингни узун қил, ўралиб йиқил чол,

Қўйлагингни калта қил, шарманда бўлгин чол.

* * *

Йигитга бер қизингни, Оллоҳ берсин ризқини.

* * *

Йиртиқ чориқ чорбоғ истайди, пулсиз эркак хотин деб қистайди.

* * *

Калнинг нимаси бор – темир тарағи,
кўрнинг нимаси бор – чўян чироғи.

* * *

Камбағалнинг бахти бойнинг тахтини йиқитар.

* * *

Киндик қонинг томган жой билан,
ота-онанг кўмилган жойни азиз бил.

* * *

Кисангда пулинг, Искандар қулинг.

* * *

Кўп гап ёлғонсиз бўлмас, кўп пул ҳаромсиз.

* * *

Кўпчилик лозим топса, карвон туясини ҳам сўяр.

* * *

Кўр товукқа ҳамма нарса буғдой бўлиб кўринар.

* * *

Кучук томга чиқса ҳам эгасидан катта бўлмас.

* * *

Мажлизда тилингни калта қил, зиёфатда қўлингни.

* * *

Мен чекаман жафони, сен сурасан сафони.

* * *

Меҳмон бир кунлик бўлса атойи Худо, уч кундан ошса
балойи Худо.

* * *

Меҳмон биринчи кун тилла, иккинчи кун кумуш,
учинчи кун мисс, тўртинчи кун пес.

* * *

Милтиқнинг ўқлангани бир кишини кўрқитади, ўқланмагани
минг кишини.

* * *

Мол қил, емишини мўл қил, ўғлинг боқсин, келининг
доғсин.

* * *

Морбозни Ҳиндистондан изла, дорбозни Туркистондан.

* * *

Насиядан унганча, тегирмондан чиққанча.

* * *

Одам – одамнинг раҳмони, одам – одамнинг шайтони.

* * *

Одам тилидан, ҳўкиз шохидан илинади.

* * *

Одамнинг ерга боққанидан, сувнинг сокин оққанидан кўрк.

* * *

Оёғи билан келганга ўлим йўқ.

* * *

Оёқ яланг йўл юрдим, кўз ёшимга юз ювдим.

* * *

Оз еб, кўп шукр қил.

* * *

Ози етар, кўпи кетар.

* * *

Ой деса юзида бор, кун деса кўзида.

* * *

Оллоҳ одамга ё ақл бераркан, ё давлат.

* * *

Оллоҳ сенга бош бериптию, қашишга тирноқ бермапти.

* * *

Оллоҳ ҳар кимсанинг кўнглига яраша беради.

* * *

Она рози пайғамбар рози, ота рози Худо рози.

* * *

От айланиб қазиғини топади.

* * *

От ариғликда билинади, йигит ғарибликда.

* * *

От минган отасини танимас.

* * *

От минганда йўл тани, эр бўлганда эл тани.

* * *

От от билан тепишар, ўртада эшак ўлар.

* * *

От туёғидан қарийди, бургут тирноғидан қарийди.

* * *

Отам хотин олиб, ўзимга ўгай бўлди.

* * *

Отанинг дўсти, ўғилга мерос.

* * *

Отасини танимаган, оллоҳини танимас.

* * *

Отлик билан пиёда дўст бўлолмас.

* * *

Отни тепмайди, итни қопмайди деб бўлмас.

* * *

Оч – очнинг ёнидан қоч.

* * *

Оч тўқнинг юзига боққан билан тўймас.

* * *

Оч ўлгандан тўқ ўлган яхши.

* * *

Очлик нима едирмас, тўқлик нима дедирмас.

* * *

Очнинг ҳолини тўқ билмас, касалнинг ҳолини соғ билмас.

* * *

Пақир ўзи панада, пўстини меҳмонхонада.

* * *

Пастлаб учса турналар, элда тўқчилик бўлар.

* * *

Пир ўзи учмайди, уни муридлар учиради.

* * *

Пули борнинг оғзи ўйнар, пули йўқнинг кўзи ўйнар.

* * *

Пулликка кабоб, пулсизга дуди ҳам кабоб.

* * *

Пуллининг пулини ол, пулсизнинг дуосини.

* * *

Саксонда танбур ўрганган қиёматда чалар.

* * *

Семиз қўйнинг умри қисқа бўлади.

* * *

Сен тутган товукнинг пати роса юлинган.

* * *

Сир билиб, сир бермаган сарвардир.

* * *

Совға қилинган отнинг тишига қаралмас.

* * *

Соғлом бош – болишдан безар.

* * *

Содиқ дўстни аччиқ насихат айнитмайди,
хоин душманнинг ширин сўзи айнитади.

* * *

Сувга кирган курук чиқмас, гўрга кирган тирик чиқмас.

* * *

Сўзлаганга боқма, сўзлатганга боқ.

* * *

Тайёр ошга баковул, етим қизга ясовул.

* * *

Талашганга тор дунё, кенгашганга кенг дунё.

* * *

Тамоғинга нон тикилса сувга югур, сув тикилса гўрга югур.

* * *

Тангрининг молига шайтон қизганипти.

* * *

Таомнинг ва каломнинг кўпидан парҳез қил.

* * *

Ташвишсиз бошнинг жойи – гўристон.

* * *

Тепаликдан кечмасанг – жарликнинг азобини тортаверасан.

* * *

Тикан бўлиб оёққа қадалгунча, гул бўлиб юракка қадал.

* * *

Тиканнинг заҳари учида, душманнинг заҳари ичида.

* * *

Тилла тишинг бўлгунча, тилла ишинг бўлсин.

* * *

Тирсакни тишлаб бўлмас.

* * *

Тобистоннинг тоши, зимистоннинг оши.

* * *

Тоғ қанча буюк бўлса ҳам, тепасидан йўл ўтади.

* * *

Толеинг яхши бўлса сен ўтир, толеинг ишласин.

* * *

Туғилган жойдан оёқ узилса узилади, лекин кўнги
узилмайди.

* * *

Тулки юз масал билади, тўқсон тўққизи товук ҳақида.

* * *

Тулкининг тавбасига ишонма, айёرنинг йиғисига.

* * *

Туш уйқуси – қуш уйқуси.

* * *

Туянинг телиши курсин, кўполнинг ўпиши курсин.

* * *

Уй қизи палахмон тоши, ўйнаб отма, ўйлаб от.

* * *

Уй соҳиби – меҳмоннинг хизматкори.

* * *

Уй тўла хотин, туғувчига заҳмат етар.

* * *

Уй эгаси билан азиз.

* * *

Уйга палос, одамга либос.

* * *

Уйда ота-онанга суян, кўчада дўстларинга.

* * *

Уйда хотин - уй обод, уйда хотин – уй хароб.

* * *

Уйнинг зийнати дастурхон.

* * *

Уйқудаги илоннинг куйруғидан босма.

* * *

Улуғини танимаган, элини танимас.

* * *

Улуғлар қалби, баҳри азимдир.

* * *

Улуғман деб кеккайма, улуғ бўлар ёшлар бор.

* * *

Улфатинг кўп бўлса, кулфатинг кам бўлади.

* * *

Умид қуши маккага еткизади.

* * *

Уруш – йигитларнинг заволи.

* * *

Ухлаб ётган кучукка тегма.

* * *

Фалак – кимларга қовун едиради, кимларга қовунпалак.

* * *

Филбон билан ошна бўлсанг, филхона тузат.

* * *

Халқнинг хоҳишига боқ, сувнинг оқишига.

* * *

Хароба жойда хазина, хазина устида аждаҳо бор.

* * *

Хасиснинг уйидан ош, мурданинг кўзидан ёш чиқмас.

* * *

Худо билип пишакка пар бермапти.

* * *

Хўроз кичқирмаса ҳам тонг отар.

* * *

Чала табиб жондан оздирар, чала мулла диндан оздирар.

* * *

Чақирган жойнинг узоғи бўлмас.

* * *

Чироқ кўрнинг уйида кадрсиздир.

* * *

Шариат кесган бармоқ оғримас.

* * *

Шароб, кабоб – ҳой-ҳой, ҳисоб-китоб - вой-вой.

* * *

Шерни шер қилган тиши билан тирноғи.

* * *

Шишса семиз бўлади, ўлса азиз бўлади.

* * *

Шовқинли сувдан кўркма, ором сувдан кўрк.

* * *

Шошган ўрдак ҳам тумшуғи билан шўнғийди, ҳам қуйруғи билан.

* * *

Эгри тил бош ёрур, тўғри тил тош ёрур.

* * *

Эл қадрини билмайди, эл кўрмаган нодонлар,
Ер қадрини билмайди ер экмаган деҳқонлар.

* * *

Эл отган тош узоққа тушади.

* * *

Эр билан хотин урушипти, ахлоқ ўртага тушипти.

* * *

Эркин бўлмасанг, ўлганинг афзал.

* * *

Эски дўст, эгарланган от.

* * *

Эски пахта бўз бўлмас, душман асло дўст бўлмас.

* * *

Эски чопонни ит қопар.

* * *

Эт қонли бўлсин, йигит жонли бўлсин.

* * *

Эчкининг шохидан қўрқ, отнинг туёғидан.

* * *

Эшак калта ипни узар, ёмон хотин уйни бузар.

* * *

Эшак маккага бориб келса ҳам ҳалол бўлмайди.

* * *

Эшак минип яқинни кўзлагунча, туя минип узоқни кўзла.

* * *

Эшакнинг истеъдоди – унинг ханграши.

* * *

Янтоқдан атир чиқмас, ахлоқдан ботир.

* * *

Яратипти улоқни, улоқ учун шибокни.

* * *

Яхши либос оройиш, яхши йўлдош осойиш.

* * *

Ўғай онанинг дарди, эски супургининг гарди.

* * *

Ўғирлик ош – меъдани йиртади.

* * *

Ўғлинг боқсин, келининг соғсин.

* * *

Ўғрига уйқу ҳаром.

* * *

Ўғрилик билан ош есанг, охирида тош ейсан.

* * *

Ўғрининг кўли тинч турмас.

* * *

Ўзи бемалолнинг сўзи бемалол.

* * *

Ўзи қилгандай кўзини ўй

(Ёмонлик қилган бўлса, сен ҳам ёмонлик қил).

* * *

Ўзини танимаган Худони танимас.

* * *

Ўйлаб-ўйлаб жўяк олсанг, ўйнаб-ўйнаб сугорасан.

* * *

Ўйламай есанг, оғримай ўласан.

* * *

Ўл, тирил, ўзлигингни топ.

* * *

Ўлимдан кўрқма, шармандалиқдан кўрк.

* * *

Ўлма эшагим, арпа ейсан.

* * *

Ўлсанг менинг учун, ўламан сенинг учун.

* * *

Ўтган кунларингни унутма, эски чорингни курутма.

* * *

Ўтин деган чўп бўлар, йиғаверсанг кўп бўлар.

* * *

Ўчоғининг эгрилигига боқма, тутунининг тўғрилигига боқ.

* * *

Қарз сўраганнинг бир юзи қора, бермаганнинг икки юзи.

* * *

Қари дема, қури дема, биттасини олиб қол.

* * *

Қариндош қариндошни қоронғида танийди.

* * *

Қассоб отасига ҳам суяксиз гўшт бермас.

* * *

Қибладан турган шамол қор келтирар.

* * *

Қиммат беҳикмат бўлмас, арзон беиллат.

* * *

Қирқ йил гуноҳкор, бир йил тавбакор.

* * *

Қирқингда дутор ўрганиб, гўрингда чаласанми?!

* * *

Қишда паловдан ҳам олов яхши.

* * *

Қишда ўчоқ боши яхши, баҳор тоғнинг боши,
ёзда сувнинг бўйи, кузда юртнинг мевали жойи.

* * *

Қовуннинг яхшисини хакана ер.⁹¹

* * *

Қочганни қувма, йиқилганни урма.

* * *

Қуёнга «қоч» дейди, итига «бос» дейди.

* * *

Қул билан чўри қочмоқни орзу қилган экан.

* * *

Қулдек ишла, бекдек тишла.

* * *

Қумни қорсанг лой бўлмас, нодон асло бой бўлмас.

* * *

Қурук ғайрат – чориқ йиртар.

* * *

Қуш бутага сиғинади, бута – Худога.

* * *

Қўлинг ёғлиқ бўлса бошинга сурт.

* * *

Қўрқоқ от ўз соясидан ҳурқар.

* * *

Қўшни қиз биздан қочар, бошқаларга юзин очар.

* * *

Ҳар балонинг ўз балогардони бўлади.

* * *

Ҳар қурбақа ўзининг ботқоғини мақтар.

* * *

Ҳар соқолдан бир тукдан олинса, кўсага соқол бўлур.

* * *

Ҳожи ҳожини Маккада танийди.

* * *

⁹¹ Хакана – яхши пишган, юмшоқ қовунларни тешиб, ичига кириб егувчи ҳашарот, курт. Бу мақол «Сулув қиз ўз тенгига тушмайди» ёки «Йўлда ётган териман, сулув қизнинг эриман» мақолларига ҳомаҳанг.

Соқилар (Бахшилар)

Имом соқи Холмўмин мирохурнинг ўғли, лақайнинг бадрахли уруғидан бўлиб, 1916-1917 йиллар Бухоро амирлигига қарашли Ҳисор беклигида дунёга келади. Отаси Холмўмин мирохур Ҳисор беклигида муайян мавқега эга бўлади. Етти ёшида тоғалари билан Афғонистонга ўтиб кетади.

Элатдошларимизнинг таъкидлашларича: Хўжаи Хидир Имом соқидан ёшлигида танглайинга берайинми, манглайингами? – деб сўраганда: - Танглайимга, - деб сўраган эканлар. Шундан соқиликка завқи ошиб, шоирлик қобилияти ривожланиб, овози ширали бўлиб бораверган. 1988 йили Бағлон вилоятидаги Шаҳри куҳнаи Бағлонда вафот этади. Соқи бобо 2 ўғил ва 7 қиз кўриб, Тўхтар исмли катта ўғли ҳам соқилик қилиб юриб, 25 ёшида вафот этади. Насима исмли кенжа қизи ҳам соқилик маҳоратини пухта эгаллаб, куйлай бошлагач, 14 ёшида вафот этади.

Одина соқи Шафоат ўғли, лақайнинг бадрахли уруғи бўдене қавмидан. 1905-1906 йилларда Бухоро амирлигига қарашли Ҳисор беклигида туғилган. Устози Имомназар соқидан сабоқ олиб, соқилик сирларини мукаммал ўрганган. Авазхоннинг ўттиз икки дostonини ёддан билган. Ўн саккиз ёшларида Афғонистонга ўтиб, дастлаб Таҳор вилоятида, сўнгра Хонобод ва Ишкамишда, кейин Алиободга кўчиб ўтган. Давраларда соқичилик қилиб, Алиободда етмиш икки ёшида вафот этган.

Ражаб соқи – данғаралик лақайлардан бўлиб, 1924 йилги қурғоқчилик ва қашшоқликлар сабаб Афғонистонга ўтган. Гўр ўгли циклидаги ўнлаб дostonларни ёддан айтган. Ойбекда яшаб, кейинчалик Эронга ўтиб кетган ва етмиш ёшдан ошиб вафот этган.

Кундузда кўнгирот элатидан Ражаб соқи, Умбар соқилар ҳам машхурдирларки, алпомиш ва Гўрўғли циклидаги дostonларни маҳорат билан айтишларини аҳоли таъкидламоқда.

*Имом соқи ижодидан*⁹²

* * *

Домбурам сени бағайин,
Бойниңа тупек тағайин.
Яхши қошиқ айтмасаң —
Вочаққа салиб жағайин.

* * *

Ғола десем, ғола екен,
Ҳасендей бир бала екен.
Каллелери капедей
Түбелери түбедей.
Бели буғдай бавудай,
Кўти тийирманниң навудай.
Сийдиги баҳар селидсй,
Кўзи лавурдиң кўлидей.
Кўти тийирманниң дўлидей.
Авзидағи тишлери
Девдиң касापара белидей
Бармағи елдиң кели сапидай,
Каллесиниң битлери
Ташбақаниң вўлигидей.

* * *

Қан жалақа қатилди,
Калле шалғамдай атилди.
Паренги топлар вот жесе
Арве кўчкендей болди.
Тақайи милтиқ⁹³ атилса
Жулдуз учқандай болди.
Зарбейи милтиқ⁹⁴ атилса
Қийди чачқандай болди.
Ана майдан, мына даш

⁹² Бахши(соқи)лар ижоди, халқ оғзаки ижодидан намуналар ҳар бир минтақада ўзига хос шевада айтилганлиги сабабли уларга хос хусусиятларни, яъни табнийликни сақлаб қолиб, аслида қандай бўлса шундайлигича чоп этишга ҳаракат қилдик.

⁹³ Тақайи милтиқ — беш отар милтиқ.

⁹⁴ Зарбейи милтиқ — пулемёт.

Жаңа болди зор сабаш.
Сув кегенде дайра ташти,
Дарди дардке улашти
Кури хасдай туташти.

Халқ оғзаки ижодидан намуналар

* * *

Ҳава жавса, халқа жерлер кўл болар,
Жавмай кетсе дайраларам чўл болар.
Бир уйде жалғиз боған сонг
Мураббиси ким болар?!

* * *

Беш кун вўтмей бўледикен мали-башини,
Боса қайси муштипари тўгедиекен
Кўзиден селаб-селаб жашини.
Тўрт кунлик бу мусапир дунйеде
Жалғиз жаратма Худованд –
Вўзингнен башқа кишини!

* * *

Бу дунйенинг вафаси жоқ,
Завқи минан сафаси жоқ.
Мама Ҳава – маманг вўгти
Енесимен атаси жоқ.
Во дунйеден бир тон кепти –
Женги минен жағаси жоқ.
Айтаяппан бу термени
Бирен гаптинг хатаси жоқ.

* * *

Сўйлесин домбурамниң тари,
Ерийди тавлардиң қари.
Не жаш қалар, не қари,
Не жин қалар не пари.
Бу дунйеден вўтип кетер –
Жан-жанувардиң бари.

* * *

Мен билмедим билимди,
Алалмадим илимди.
Чечен қилип жаратти
Ахчил қизил тилимди.

* * *

Кўтерме-кўтерме,
Кўтермеден сув вўтерме?!
Баши қайқи бомаса
Дайрадан қайиқ вўтерме?!
Кўп жаманниң ичиде,
Бир яхшиси бомаса
Жаманниң иши питерме?!

* * *

Шамал турар шапирип,
Тал баргини жапирип.
Хатиниң жаман боса –
Саҳар турар гапирип.
Жаман хатин белгиси –
Еки мейман бир кесе
Ийтгей уйер қабахти
Жувмай тайлар
Қазанминан табахти.
Шондай хатин ағинча,
Хас капени сағинча,
Арбабқа танқа бергинче
Бойдах жиргин вўгинче.

* * *

Боламан деген вон бешиде баш болар,
Бомайман деген жийирма бешде жаш болар.⁹⁵

* * *

Мениң атим Хожаилғор,
Ишенмеген енеғар.
Билмесеңер сораңар
Тавға чигип қараңар.

⁹⁵ Халқ оғзаки ижодининг айрим намуналари Олчин Дамшоҳдаги Заргар қишлоғида яшовчи 66 ёшли Абдулғиёс Абдулмажид ўғлидан ёзиб олинди.

* * *

Тум-тум болди, тум болди,
Кун қараңа тун болди.
Ким вўлдида ким қалди.
Алиниң уруши болди.
Рустемниң сабаши болди.
Ғулдирашқан кўп болди,
Мурде ҳар жерде топ болди.
Авез болди аждаҳар –
Ғайридинди жер болди.

* * *

Саргун боған бек бабам,
Кундал жавуп шайлади.⁹⁶
Ичатиған сувимди
Душман келип лайлади.

* * *

Зебожон, зебо бўйингдан айланай,
Ёқангга тиккан гулингдан айланай.
Ёқангга тиккан гулинг гулоб бўлсин
Сен тукқан ўғил-қизинг мулла бўлсин.

* * *

Дарёнинг ўртасидан учди қушим,
Қаландар чорбоғига тушди қушим.
Қаландар чорбоғидан гул келтирди
Гул эмас, гўёки булбул келтирди.

* * *

Сафеди гарданинг доим назарсан,
Менинг ҳоли дилимдан беҳабарсан.
Менинг ҳоли дилим оламга машҳур
Иложинг бўлмаса бошингдан ошир.

* * *

Айланайин молидан,
Танидим рўмолидан.
Ҳеч ким хабар олмайди

⁹⁶ Иброҳимбекнинг Имом соқига ёшган тўнига ишора. Умуман, информатор Имом соқи репертуаридаги терма ва дostonларга мурожаат этган кўринади.

Мен дарвешнинг ҳолидан.

* * *

Кўлидан ол гулини,
Сўнг сўрагин кўлини.
Мард бўлсанг хафа қилма
Қизгинанинг дилини.

* * *

Кулбачада ишим бор,
Кисамда⁹⁷ кишмишим бор.
Аслини сенга айтсам —
Қизгинада ишим бор.

* * *

Югириб чиқдим тепага,
Кўнглим кетти мевага.
Билмай ошиқ бўлипман
Зулфикашол бевага.

* * *

Художон баҳор бўлсин,
Адир лолазор бўлсин.
Жандаболои Навруз —
Шаҳри Мазорга бўлсин.⁹⁸

* * *

Қошингнинг қорасига,
Хол бўлай орасига.
Қандай қилиб чидайин
Куйганнинг ноласига.⁹⁹

* * *

Ойхонумнинг усти пас, ной-ной,¹⁰⁰
Кўйлар ейди майда хас, ной-ной.

⁹⁷ Чўнтакда.

⁹⁸ Таъкидлаганимдек, Наврўз арафасида муқаддас жойларда оқ, пушти, қизил рангли матоларни байроқ сифатида кўтарилиш маросими. Ушбу сайл дастлаб Мозори Шарифдаги Ҳазрати Али мақбарасидан бошланади.

⁹⁹ Ушбу тўртликлар Бағлон вилояти Пули Хумри атрофидаги Қалъаи Хўжа қишлоғида яшовчи 29 ёшли Асадулло Лақайдан ёзиб олинди.

¹⁰⁰ Бу ерда Таҳор вилояти худудида жойлашган Ойхонум археологик мажмуаси назарда тутилган.

Ҳамма жавон ичида, ной-ной
Шу йигитнинг бўйи пас, ной-ной.

* * *

Тавға зиғир себемен,
Чимчик зиғир жемейди.
Бу дунйеде ашихлик –
Зихлик минан бомайди.
Еки ашиқ бир боса –
Вўлсе арман қимайди.

* * *

Газеде кош ҳайдайман,
Гарди белбев байлайман.
Кисемдеги айнани –
Жан ярима тайлайман.

* * *

Узақ босаям жол яхши,
Жаман босаям аял яхши.

* * *

Тахчедеги қайчини,
Занг басипти учини.
Қизга жавчи қоймадим –
Ғам басипти ичини.

* * *

Сер-серейин серейин,
Гулзардан гул терейин.
Намашамнан нармаған
Қизғанани кўрейин.

Ҳавлиңем жарға таман,
Атаңам мола-имам.
Қош ийтлериңем қаққир –
Кўрувимиз даргуман.

Сайда байли сайрайди,¹⁰¹
Қассап пичақ қайрайди.

¹⁰¹ Ушбу намуналар Қундуз вилояти Алиобод улусволи марказида яшовчи 32 ёшли Худойдод хожи Сафоли ўғлидан ёзиб олинди.

Ибраһимбекти излеп
Душман изин қарайди.

Елиме салом бердим,
Кўнлиге малҳам бердим.
Елимниң намуси деп
Душманнарға ғам бердим.

Ақ кийимниң аҳари,
Қиш вўткен соң баҳари.
Бек айнамди сорасам
Лақайлардиң жавҳари.

Елге кун тувди достим,
Жеген нанимди қусдим.
Елдиң ҳалини кўрип –
Шилинған тамом постим.

Аллаға зарим барда,
Ел титилди - ҳар жерде.
Бек бабам таслим бопти –
Марқатлари қаерде?!

Ё, рамазон

Ё, рамазон айтиб келдим эшигизга,
Худойим ўғил берсин бешигизга.
Рўзага сўйган кўйнинг гўшти қани?!
Гўштини сиз едингиз, тўши қани?!
Гўштини чиқарингиз, ҳали-ҳали
Йигитлар пичоқ олсин тўғрағали.

* * *

Яребезен айтиб келдим ешигиңизге,
Қошқардай ул берсин Алла бешигиңизге.
Аллайим, ул берсе, атини Усуп қойиң,
Ғабиңизге жирмесе – борбайини қисип қойиң.
Айтғаниңизди қимаса – қулағини чозип қойиң.

Байга бареке!

Бай бабам – қара чанақ қой бермен дейди,

Бай мамам – бохчадан бир тон бермен дейди.

Байга бареке! Яребезен!¹⁰²

Қахрамонлик кўшиқлари

Оллоҳ, оллоҳ раббано,

Ўлмаса Ўтан қани?!

Отин Ўтан дер эди

Асли ўзи шер эди.

Тўрт давлатнинг молини

Ботирликдан ер эди.

Ўтан отга осилди

Узангиси босилди.

Ўтанбекнинг тилида

Оллоҳ билан расулди.

Ўтан олов очади

Кортусини¹⁰³ сочади.

Ўтан урушга кирса

Душман қўйдаи қочади.

Талварининг¹⁰⁴ олдида

Калла минг газ учади.

Офарин саман отга

Булутлардек кўчади.

Бахшидан гул теради

От кокулин ўради.

Ўтанбек саман отга

Мудом думба беради.

Қизил-қизил қияди

Қияга кун тияди.

Ўтаннинг саман оти

Мудом думба жеяди.

¹⁰² Ё рамазоннинг «Яребезен» шаклидаги вариантыни Қатаған минтақасида яшовчи лақай элати вакилларидаи ёзиб олинди.

¹⁰³ Кортуси – ўқларини.

¹⁰⁴ Талвари – қиличи.

Кўп жабрнинг дастидан
Жонивор қон сияди.

*Афғонистондаги ўзбек этносининг этник
классификацияси ва ҳудудий жойлашуви*

Абдаллар – «ж»ловчи бўлиб, Ҳирот, Қундуз ва Самангон вилоятларида;

Адайлар – «ж»ловчи бўлиб, Сарипул ва Шибирғон вилоятларида;

Аймоқлар - «е»ловчи бўлиб, Шибирғон, Сарипул, Маймана ва Таҳор вилоятларида истиқомат қилишиб, айримлари ўзбек тилида сўзлашсалар, айримлари форсибондирлар;

Араблар – «е»ловчи бўлиб, Шибирғон, Фарёб, Қундуз, Таҳор вилоятларида;

Арғинлар – «ж»ловчи бўлиб, Маймана вилояти ҳамда Фарёбнинг Давлатобод улусволисида истиқомат қилишади;

Арлотлар - «ж»ловчи бўлиб, Балх вилояти, шунингдек Мозори Шарифда яшайдилар. Мозори Шариф атрофида Арлот номли қишлоқ ҳам мавжуд. Арлотлар Маймана вилоятида ҳам яшайдилар. Андхўй вилоятида Унчиарлот номли уруғ ҳам истиқомат қилади;

Барлослар - «ж»ловчи бўлиб, Самангон, Бағлон, Қундуз ва Таҳор вилоятларида;

Батошлар - «ж»ловчи бўлиб, Қундуз вилояти айрим қишлоқлари ва Рустоқда;

Баҳринлар - «е»ловчи бўлиб, Бағлон ва Таҳор вилоятларида;

Боёвуглар - «ж»ловчи бўлиб, Мозори Шариф атрофидаги Бўйни Қарада;

Болғалилар - «ж»ловчи бўлиб, Сарипул вилоятининг Санҷороғида, Самангон вилоятининг Дараи Юсуфида, Шибирғон ва Балх вилоятларида;

Буйралар - «ж»ловчи бўлиб, Бағлон ва Қундуз вилоятларида;

Буркутлар - «е»ловчи бўлиб, Сарипул, Фарёб ва Маймана вилоятларида яшайдилар, шунингдек Мозори Шариф атрофида Буркут номли қишлоқ ҳам мавжуд;

Бўзтонлар - «ж»ловчи бўлиб, Андхўй, Самангон, Бағлон, Кундуз вилоятларида;

Ёбулар - «ж»ловчи бўлиб, Самангон вилоятининг Дарай Юсуф ва Мозори Шариф атрофларида;

Жалойирлар - «ж»ловчи бўлиб, Сарипул, Шибирғон, Маймана, Бағлон ва Кундуз вилоятларида;

Жубурғон - «е»ловчи бўлиб, Шибирғон вилоятида, шунингдек Жирғон номли уруғ Сарипулда ҳам истиқомат қилишади;

Калтатой – бир қисми «ж»ловчи бўлиб, бир қисми «е»ловчи бўлиб, Толиқон ва Бадахшонда;

Канжаклар - «ж»ловчи бўлиб, Мозори Шарифда;

Кенагаслар - «ж»ловчи бўлиб, Самангон ва Бағлонда;

Кесавлилар - «ж»ловчи бўлиб, Мозори Шариф, Шибирғон, Бағлон ва Кундузда;

Манғитлар - «е»ловчи бўлиб, Шибирғон, Андхўй вилоятлари ҳамда Кобул шахрида;

Меркитлар - «е»ловчи бўлиб, Сарипул ва Фарёб вилоятларида;

Меситлар – Самангоннинг Дарай Юсуфда (Масъуд қишлоғи)

Минглар - «ж»ловчи бўлиб, Сарипул, Маймана ва Таҳор вилоятларида;

Митанлар - «ж»ловчи бўлиб, Мозори Шариф, Бағлон ва Кундуз вилоятларида, шунингдек Самангоннинг Ҳазрати Султон ва Ўтакетти қишлоқларида истиқомат қилишади;

Нўғайлар - «ж»ловчи бўлиб, Шибирғон, ва Бағлон вилоятларида, шунингдек, Самангоннинг Шулуқли қишлоғида;

Олчинлар - «ж»ловчи бўлиб, Кундуз вилоятида, жумладан у ерда Пули Олчин номли кўприк ҳам мавжуд;

Пўлагчилар - «ж»ловчи бўлиб, Мозори Шариф, Самангон ва Кундузда;

Саройлар - «ж»ловчи бўлиб, Таҳор ва Бадахшон вилоятларида;

Семизлар - «ж»ловчи бўлиб, Қатаған минтақасида;

Сулдузлар - «е»ловчи бўлиб, Андхўйда, жумладан ушбу вилоятда Сулдузтепа ҳам мавжуд;

Тотлар – Сарипулнинг Сангчораги, Андхўй, Шибиргон ва Қундуз вилоятларида;

Тоғчилар - «ж»ловчи бўлиб, Самангон вилоятининг Дараи Юсуф улусволисида;

Туркманлар - «е»ловчи бўлиб, Бағлон ва Таҳор вилоятларида;

Туркманжузлар - «ж»ловчи бўлиб, Самангон ва Бағлон вилоятларида;

Тўғаллар – «ж»ловчи бўлиб, Самангон, Таҳор ва Бадахшон вилоятларида;

Уйғурлар - «е»ловчи бўлиб, Самангоннинг Ҳазрати Султон улусволиси Ўрламиш қишлоғида, шунингдек Бадахшон вилоятида;

Умақайлар - «ж»ловчи бўлиб, Бағлон вилоятининг Пули Хумри ва Хўжа Илғорида;

Унгутлар - «ж»ловчи бўлиб, Сарипул атрофларида;

Халачлар - «е»ловчи бўлиб, Таҳорда;

Хидир элилар - «ж»ловчи бўлиб, Мазори Шариф, Андхўй, Бағлон ва Қундузда;

Хитойлар - «ж»ловчи бўлиб, Мозори Шариф, Толиқон ва Бадахшонда;

Хоразмликлар - «е»ловчи бўлиб, Таҳорда;

Чақмоқлар - «ж»ловчи бўлиб, Маймана ва Қундуз вилоятларида, шунингдек Самангоннинг Ҳазрати Султон улусволиси Чақмоқли қишлоғида;

Чилжувутлар - «ж»ловчи бўлиб, Мозори Шариф, Бағлон ва Қундузда;

Шунқорлилар - «ж»ловчи бўлиб, Самангон вилоятида;

Ябулар (жабулар) - «ж»ловчи бўлиб, Самангон вилоятининг Дараи Суфида;

Қалмоқлар - «ж»ловчи бўлиб, Балх, Сарипул, Маймана вилоятларида;

Қанглилар - «ж»ловчи бўлиб, Мозори Шариф, Андхўй, Самангон, Бағлон ва Қундуз вилоятларида;

Қарапчилар - «ж»ловчи бўлиб, Мозори Шариф ва Сарипулда;

Қинжирлар - «ж»ловчи бўлиб, Балх вилоятида;

Қирғизлар - «ж»ловчи бўлиб, Маймана ва Бадахшонда;

Қирқлар - «ж»ловчи бўлиб, Маймана ва Қундузда;

Қишлиқлар - «ж»ловчи бўлиб, Шибирғва Сарипулда;

Қовчинлар - «ж»ловчи бўлиб, Мозори Шариф, Шибирғон, Сарипул, Қундуз ва Таҳорда истиқомат қилишади. Шунингдек, Шибирғон атрофида Қовчинқишлоқ бор;

Қуралас - «ж»ловчи бўлиб, Бағлон, Қундуз ва Таҳорда;

Қурама - «ж»ловчи бўлиб, Самангон, Бағлон, Қундузда;

Қушчи - «ж»ловчи бўлиб, Мозори Шариф ва Сарипулда, шунингдек Сарипулнинг Сангчорагида Қушчи қишлоғи ҳам мавжуд.

ХУЛОСА

Ўзбек миллати ижтимоий-тарихий тараққиётда етакчи ўрин тутган этнослардан биридир. Жаҳонда мустаҳкам марказлашган давлатчилик анъаналари (Хоразмшоҳлар, Амир Темур, Мирзо Улутбек, Хусайн Бойқаро, Заҳириддин Муҳаммад Бобур), жаҳон фалсафаси, илм-фани (Ал-Хоразмий, Ал-Фаробий, Ал-Беруний, Улуғбек, Али Қушчи), умумбашарий маънавий ривожига ҳисса қўшиш (Алишер Навоий), диний маънавий-руҳий камолотни таъминлаш муаммолари (Ал-Бухорий, Ат-Термизий, Ал-Фарғоний, Ал-Мотуридий, Марғилоний, Яссавий, Нақшбандий, Нажмиддин Кубро, Замахшарий ва ҳ.к.)нинг ечими ҳамда бардавомлиги бевосита аجدодларимизнинг ижтимоий-маънавий фаолияти билан чамбарчас боғлиқ эканлиги ҳар биримизнинг қалбимизда ифтихор ҳиссини юксалтиради.

Этносининг маънавий камолоти бевосита унинг тарихий кадриятлари силсиласи ҳамда ушбу омилдан этнос вакиллари қай даражада фойдалана олаётганликлари билан белгиланади. Шу боис, ўзбек миллати вакиллари тарихий-маданий кадриятларидан ворисийлик анъаналари асосида фойдаланиб, улар авлоддан-авлодга узатилиб келинмоқдаки, миллатнинг бутунги ижтимоий-маданий тараққиёти бевосита тарихий омиллар билан мустаҳкам боғлиқдир. Бундай ворисийликни таъминлашда бугунги шимолий Афғонистон ҳудудида туман асрлардан буён яшаб, ҳаётнинг аччиқ-чучугини тагиб келаётган миллатдошларимизга хос бўлган маданий-маънавий жиҳатларнинг айрим қирраларини ўрганиб тарғиб этиш ўзлик англаш жараёнлари ривожланиб, ўзаро маданий умумийликни таъминлаш сари юксалаётганлиги қувонарлидир. Бутунги кунда шимолий Афғонистонда ўзбек миллати таркибидаги барча элат ва этник гуруҳлар вакилларини, уларга хос бўлган маданий-маънавий кадриятлар намуналарини учратиш мумкин. Миллатимиз вакилларининг ўзига хос жиҳатларни сақлаб қолган ҳолда ўзаро умумийлик сари интилиб, маданий-руҳий омилларнинг муштараклиги асосида миллий яхлитликни таъминлаб келаётганлиги ижобий ҳол бўлиб, уларга хос бўлган анъана ва кадриятларнинг тадқиқ этилиши миллий фанимиз ривожини таъминловчи омил сифатида муҳимдир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдурахимов Ў., Олим А. (Тошқин). Фироқ водийсида. – Т.: Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – 404 б.
2. Афганистан: Вопросы истории, экономики и филологии / Отв.ред. доктор ист.наук. М.А. Бабаходжаев. –Т.: Фан,1978. – 124 с.
3. Афганистан – 2001. Душанбе, 2001. - 60 с.
4. Афганистан сегодня: Справочник. Отв.ред.: Р.Х.Додыхудоев, Х.Назаров. – Душанбе: Главная научная редакция Таджикской советской энциклопедии, 1988. – 224 с.
5. Бахриддин Шарқ Эр Оноли. Ториhi мухтасари Туркистони жанубӣ (Туркистони Афғонистон). – Техрон, 1386 (хижрий). – 306 сах. (форсий).
6. Ганковский Ю.В. Империя Дуррани. – М., 1958.
7. Дўстим А., Эпкин Э. Ойнинг кўринмас томони. Қозоғистон: Афғонистон туркийзабон халқлар билан Маданий алоқалар жамияти, 2008. - 544 б.
8. Коргун В.Г. История Афганистана: XX век. – М.: Изд-во «Крафт+», 2004. – 528 с.
9. Лутфулло Маҳмуд. Бағримда Ватан ишқи,-Тошкент, 1999.
10. Массон В.М., Ромодин В.А. История Афганистана. Т. 2. – М., 1965.
11. Мухаммад Али. Афганистан. Новый путеводитель. Москва: Государственное изд-во географической литературы, 1957.
12. Насриддин Назаров. Мухаммад Иброҳимбек Лақай. – Т.: ИФЕАК, 2006.
13. Снесарев А.Е. Афганистан. Шумов С.А., Андреев А.Р. Афганская хроника. – М.: Русская панорама, 2002. – 272 с.
14. Татаро-монголы в Азии и Европе. Сборник статей. Издание 2-е, переработанное и дополненное /Отв.ред. чл.корр. АН СССР. С.Л.Тихвинский. – М.: Наука, 1977. – 504 с.
15. Халфин Н.А. Восстание Исхак-хана в Южном Туркестане и позиция русского царизма (1888 г.) //Труды Среднеазиатского государственного университета. – Т., 1955. – Вып.68. Россия и Афганистан. – М, 1989.
16. Хашимбеков Х. Узбеки северного Афганистана.–Москва,1994.–56 с.
17. Яворский И.Л. Путешествие русского посольства по Авганистану и Бухарскому ханству в 1878-1879 годах.–СПб., 1882.
18. Шумов С., Андреев А. История Афганистана. – М.: Крафт+, 2002. – 236 с.
19. Dupree L. Afghanistan. – Princeton, 1980.
20. Elphinstone M. An account of the Kingdom of Caubul.–L, 1815.
21. Kakar H.K.Government and Society in Afganistan.–Austin, 1975.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
Худудий бирликлар ва тарихий маълумотлар.....	5
Маъмурий идоралар.....	13
Афғонистоннинг этник қиёфаси.....	14
Ўзбеклар зич яшовчи худудлар бўйича айрим маълумотлар:	
Қатаган минтақаси: Бадахшон вилояти.....	27
Таҳор вилояти.....	28
Қундуз вилояти.....	31
Бағлон вилояти.....	32
Туркистон минтақаси: Самангон вилояти.....	32
Балх вилояти.....	34
Сарипул вилояти.....	34
Фарёб вилояти.....	39
Жузжон вилояти.....	43
Бадғис вилояти.....	43
Таълим-тарбия ва маданий муассасалар.....	43
Олий ўқув юртлари.....	46
Илмий даража ва унвонлар.....	46
Туркий тилли ёшларнинг «Ойдин» уюшмаси.....	47
Ўзбек тилидаги матбуот.....	48
Оммавий кутубхоналар.....	50
Халқ таъбири.....	51
Этнография: Қатаган минтақаси.....	52
Этнография: Туркистон минтақаси.....	59
Халқ қахрамонликлари.....	63
Иброҳимбек феномени.....	65
От.....	70
Зиёратгоҳлар.....	72
«Жанда боло» анъанаси.....	75
Пирлар.....	77
Ўзбек муҳожирлари.....	77
Айрим хусусий сўз ва иборалар.....	80
Ҳарбий атамалар.....	84
Ўлчовлар.....	85

Суғориш ишлари.....	86
Айрим миллий таомлар.....	88
Мевалар ва поллиз маҳсулотлари.....	91
Мақоллар ва ҳикматли сўзлар.....	93
Соқилар (Бахшилар).....	110
Имом соқи ижодидан.....	111
Халқ оғзаки ижодидан намуналар.....	112
Ё, рамазон.....	117
Қаҳрамонлик қўшиқлари.....	118
Афғонистондаги ўзбек этносининг этник классификацияси ва ҳудудий жойлашуви.....	119
Хулоса.....	123
Фойдаланилган адабиётлар.....	124

Насриддин Назаров

АФҒОНИСТОН ЎЗБЕКЛАРИ

Босишга рухсат этилди: 13.12.2010 й.

Адади 200 дона.

Ҳажми 7,5 б.т.

Буюртма №8.

Баҳоси келишилган нарҳда.